

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 7 (1974)

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Anatole Frolov (1906-1972)

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος
(πίν. 1-6)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.826](https://doi.org/10.12681/dchae.826)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1974). Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος (πίν. 1-6). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 7, 1-30. <https://doi.org/10.12681/dchae.826>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος
(πίν. 1-6)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 7 (1973-1974), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Anatole Frolov (1906-1972) • Σελ. 1-30

ΑΘΗΝΑ 1974

Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΕΛΕΗΜΩΝ ΛΙΓΟΥΡΙΟΥ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

(ΠΙΝ. 1 - 6)

Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ μελλοντικὲς συνθετικὲς μελέτες μὲ θέμα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ στὴν βυζαντινὴ Ἑλλάδα, ἀποτελεῖ ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἐπὶ μέρος μνημείων τῆς. Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία ἀποβλέπει στὸν πλουτισμὸ τοῦ ἀρχείου τῶν ἐκκλησιῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς Πελοποννήσου, μὲ τὴν ἐξέταση ἑνὸς ἀξιοπρόσεκτου ἂν καὶ ὄχι τελείως ἀγνώστου μνημείου. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων στὸ Λιγουριὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Millet λογαριαζόταν ἀνάμεσα στοὺς σημαντικοὺς ναοὺς τῆς λεγομένης «Ἑλλαδικῆς Σχολῆς», ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα ποτὲ δὲν τοῦ ἀφιερώθηκε μιὰ εἰδικὴ μελέτη κάνει τὶς γνώσεις μας γι' αὐτόν, πολὺ περιορισμένες.

Ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης εἶναι πλούσια σὲ ἀρχαιότητες. Ἡ εὐφορὴ κοιλάδα τῆς Ἀργολίδας ποὺ φθάνει πρὸς τὰ ἀνατολικά ὡς τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδαύρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα¹ ἔχει καὶ ἄλλα σημαντικὰ μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου². Ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία βρίσκεται δεξιὰ ἀπὸ τὸν κύριον δρόμον ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐξοδο τοῦ χωριοῦ³ (Πίν. 1, Α,Β). Τόσο γιὰ τὴν ἐκκλησία, ὅσο καὶ γιὰ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Λιγουριοῦ δὲν εἶναι γνωστὲς (στὸν γράφοντα τουλάχιστον) πληροφορίες ἀπὸ βυζαντινὰ ἢ μεταγενέστερα κείμενα. Ἡ παλαιότερη(;) μνεῖα τοῦ κάστρου τοῦ Λιγουριοῦ ἀνήκει στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος⁴ καὶ δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον.

1. Βλ. Louis E. Lord, *The Pyramids of Argolis*, Hesp. VII, (1938) σ. 481 - 527. καὶ I. Παπαδημητρίου, Π.Α.Ε. 1951, σ. 212. Εἰκ. 11.

2. Βλ. Χρ. Α. Γιαμαλίδης, Ἀρχαῖαι ἐκκλησίαι Ἐπιδαύρου καὶ τῶν πέριξ χωρίων, Ἀθηνᾶ, 25 (1913) σ. 405 - 429, Ν. Ε., ζ', σ. 332, Ε.Ε.Β.Σ, Β', σ. 323.

3. Τόσο ὁ Monneret de Villard, ὅσο καὶ ὁ Millet, ὀρίζουν ὅτι ὁ ναὸς βρίσκεται στὸ Κορῶνι Ἀργολίδος. Πρόκειται περὶ παρανοήσεως. Τὸ Κορῶνι εἶναι μικρὸς οἰκισμὸς νοτίως τοῦ Λιγουριοῦ.

4. Βλ. D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, I, Paris 1932, σ. 281, II, Athènes 1953, σ. 115, ὅπου καὶ οἱ πηγὲς τῶν πληροφοριῶν.

Πρὶν ἀπὸ μισὸ αἰῶνα καὶ περισσότερο ὁ G. Millet ἔκανε μερικές παρατηρήσεις γιὰ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Λιγουριου⁵ βασισιμένες κυρίως σὲ μιὰ μοναδικὴ κάτοψη⁶, στὸ ἀπρόσιτο σήμερα *Monitore Technico*. Ἀργότερα ὁ A. H. S. Megaw⁷ ἀσχολήθηκε μὲ τὸν κεραμεικὸ διάκοσμο καὶ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τοῦ μνημείου. Κάποιες ἄλλες ἐπιστημονικὲς ἀναφορὲς σ' αὐτὸ⁸ εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες. Τέλος, ἀπὸ παλιὰ ἔχουν δημοσιευθῆ οἱ ἐνσωματωμένες στὸ ναὸ ἐπιγραφές⁹.

Ἡ ἀπομονωμένη σήμερα ἐκκλησία δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρξε ἀρχικὰ καθολικὸ μονῆς¹⁰, στὴν ὁποία νὰ ἀνήκε καὶ τὸ γειτονικὸ κοινόχρηστο μεγάλο πηγάδι. Ἄν καὶ ἡ διατήρησή της εἶναι μέτρια, ἐλάχιστες δυσκολίες ὑπάρχουν στὴν μελέτη τῆς ἀρχικῆς της μορφῆς. Οἱ γενικὲς διαστάσεις σὲ κάτοψη εἶναι ἐξωτερικὰ 9,80 × 6,40 μέτρα περίπου, καὶ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ τρούλλου φτάνει τὰ 7,83 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Παρουσιάζει τὸν συνηθέστατο στὴν βυζαντινὴ Ἑλλάδα τύπο τοῦ δικιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ, μὲ μία ἡμιεξαγωνικὴ κόγχη ἱεροῦ. Οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου¹¹. Ὁ νάρθηκας εἶναι λίγο μεταγενέστερος.

Ἐξεταζόμενος ἀπὸ τυπολογικὴ ἄποψη ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (Εἰκ. 1, 2) δὲν προσθέτει πολλὰ νέα πράγματα στὶς γνώσεις μας. Ἡ γενικὴ του διάρθρωση ἀκολουθεῖ παλαιότερα ἀποκρυσταλλωμένα στὸν ἑλλα-

5. L' école grecque dans l' Architecture Byzantine, Paris 1916, σ. 300, 301, Εἰκ. 139.

6. Monneret de Villard, *Inedita Bizantina*, *Monitore Technico*, XVIII, (1912) Εἰκ. 4.

7. A. H. S. Megaw, *The Chronology of Some Middle Byzantine Churches in Greece*, B.S.A. XXXII, (1931 - 32) σ. 108, 111, 112, 117, 118, 119, 121, 123. Βλ. ἐπίσης XXXIII, (1932 - 33) σ. 142.

8. A. Bon, *Le Peloponnèse Byzantin*, Paris 1951, σ. 78, σημ. 1, 145, 151. G. Miles, *Byzantium and the Arabs*, D.O.P. 18, (1964) σ. 22, Εἰκ. 26, σημ. 103, καὶ R. Krauthemer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1965, σ. 279, σημ. 50, 51, Εἰκ. 103, Πίν. 163. Μὲ παρανοήσεις ὡς πρὸς τὸ ὄνομα καὶ τὴ θέση τοῦ ναοῦ, μικρὸ πληροφοριακὸ σημεῖωμα δίνει καὶ ὁ Arnaldo Venditti, *Per il profilo dell' architettura bizantina in Grecia*, *Critica d' Arte*, XI, 1964, τ. 67 - 68, σ. 10, Εἰκ. 6.

9. Ἀντ. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*, Ἀθήναι 1886, σ. 81, Κ. Ζησίου, *Σύμμικτα*, Ἀθήναι 1892, σ. 88, Χρ. Γιαμαλίδης, *ἔνθ. ἀνωτ.*, σ. 409 - 412, Εἰκ. 5.

10. Λεῖψανα τοίχων ἀναγόμενα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, τὰ ὁποία τυχαῖα βρέθηκαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1971 σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἀνήκαν ἴσως σὲ κτήρια τῆς μονῆς.

11. Γιὰ τὴν ἐξωτερικέωση τῆς μεσαίας μόνον κόγχης τοῦ ἱεροῦ, βλ. A. Alprago Novello, *Grecia Bizantina*, Milano 1969, σ. 65.

δικό χώρο πρότυπα¹². Ἡ κάλυψη τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων εἶναι δύο εἰδῶν: γιὰ τὰ δυτικὰ γίνεται μὲ ὑπερυψωμένα σταυροθόλια (τῶν ὁποίων δύο τόξα μετώπου συμπίπτουν μὲ τὰ τόξα ὑποστηρίξεως τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ, χαμηλότερα ἀπὸ τὶς γενέσεις τους), ἐνῶ στὰ ἀνατολικά γίνεται μὲ ἀπλές, κατὰ μῆκος τοποθετημένες καμάρες. Στὸν νάρθηκα¹³ ἡ κάλυψη εἶναι ἐπίσης ἢ συνηθισμένη: δύο χαμηλότερες σὲ ἐγκάρσια διάταξη καμάρες καὶ μία τρίτη, ἡ μεσαία, ψηλότερα, στὸν ἄξονα¹⁴.

Οἱ γενικὲς ἀναλογίαι τοῦ ναοῦ σὲ κάτοψη εἶναι 1/1,123 ἐξωτερικά, καὶ 1/1,128 ἐσωτερικά. Οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς ποὺ διαφοροποιοῦνται ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ τετράγωνο, ἂν καὶ δὲν ἀποτελοῦν χρονολογικὸ τεκμήριον¹⁵ ξεχωρίζουν τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖο τόσο ἀπὸ τὰ παλαιότερα πρότυπα τῆς πρωτεύουσας¹⁶ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν τετραγώνων σὲ κάτοψη ναῶν τοῦ 12ου αἰῶνος¹⁷. Παρὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Λιγουριοῦ δὲν στερεῖται ὀρισμένων ἀπλῶν γεωμετρικῶν σχέσεων στὴν σύνθεσή του: τὸ ἄνοιγμα τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι στὸ ἐσωτερικὸ ἴσο πρὸς τὸ μῆκος τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας καμάρας, ἐνῶ τὰ μήκη τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς εἶναι ἐπίσης ἴσα μεταξὺ τους (Εἰκ. 1). Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν χαράξεων εἶναι νὰ ὑφίσταται στὸ ἐσωτερικὸ ἀντιστοίχως, ἀφ' ἑνὸς μὲν χωρισμὸς σὲ τρία ἰσοπλατῆ κλίτη, ἀφ' ἑτέρου δὲ συμμετρία καὶ ὡς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα τοῦ κτηρίου.

Στὶς πλάγιες ὄψεις τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συμμετρίας αὐτῆς. Ἐδῶ ἰσχύει ἀκόμα μία ἀπλή σχέση: τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ¹⁸ ἰσοῦται μὲ τὸ ἄθροισμα τοῦ ἐξωτερικοῦ πλάτους τῆς καὶ τοῦ μήκους τοῦ ἐνὸς γωνιακοῦ διαμερίσματος. Ὀλόκληρη δηλ. ἡ ὄψη ὀργανώνεται μὲ δύο τετράγωνα στῶν ὁποίων τὸ κοινὸ τμήμα ἐγγράφεται ἡ κεραία. Δὲν εἶναι περιεργὸ ὅτι τὴν ἴδια αὐτὴ χάραξη βλέπει κανεὶς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ, στὴν κατὰ πλάτος τομῆ (Εἰκ. 3).

12. Βλ. Μ. Σωτηρίου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, Δ.Χ.Α.Ε., Β' (1960 - 61) σ. 114 κ. ἑ.

13. Τὸ πλάτος τοῦ νάρθηκα εἶναι 1,95 μ. ἐσωτερικὰ καὶ 2,50 μ. ἐξωτερικὰ περίπου. Τὸ μῆκος του ἰσοῦται μὲ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ.

14. Βλ. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Γ', 1966, σ. 195, κ. ἑ.

15. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος εἰς Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69), σ. 157 - 158.

16. Βλ. Μ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 118 - 120, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

17. Ὅπως ὁ ναὸς τῶν Ταρσινῶν (Α.Β.Μ.Ε. Α', 1935, σ. 92), ὁ Ἁγ. Ἰωάννης Κακοσάλεσι (Α.Β.Μ.Ε. Ε', 1939 - 40, σ. 148), ὁ Ἁγιος Ἰωάννης Οἰνός (Τεχν. Χρον. 401 - 402, 1957, σ. 8 - 12).

18. Πέντε μέτρα ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Στὴν μέτρηση ὑπολογίζεται τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ ἀετώματος τῆς κεραίας καὶ ὄχι τὸ ὑφιστάμενον σήμερον κατὰ 0,50 μ. χαμηλότερον. Βλ. τὴν τομῆ τῆς Εἰκ. 3.

Ἔως τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν καμαρῶν¹⁹, τὸ σύνολο ἐγγράφεται καὶ πάλι σὲ δύο τετράγωνα, στὸ κοινὸ τμήμα τῶν ὁποίων ἐγγράφεται ἡ κεραία. Ἀπὸ τὶς γνωστὲς χαράξεις τριγωνισμού²⁰ στὴν ἐγκαρσία τομῆ, εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι ἰσχύουν αὐτὲς ποὺ ἀφοροῦν στὸ ὕψος τόσο τοῦ κοσμήτου, ὅσο καὶ τῶν κιονοκράνων. Στὸν τροῦλλο (ποὺ ὅπως φαίνεται ἔχει ἀρκετὰ ἀλλοιωθῆ στὸ ἀνώτερο τουλάχιστον τμήμα του) δὲν ἰσχύουν.

Τὶς ἀπλὲς αὐτὲς γεωμετρικὲς σχέσεις, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖες, φαίνεται ὅτι τὶς ἐπεδίωξε ὁ ἀρχιτέκτων στὴν σύνθεση τοῦ ἔργου του. Τοὺς λόγους τῆς ἐφαρμογῆς τους δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσει ἱκανοποιητικὰ.

Ὡς ἀπώτερη ἀφετηρία τῆς ἰδέας τῆς καλύψεως τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων μὲ σταυροθόλια, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἡ πρωτεύουσα²¹ καὶ εἰδικώτερα οἱ σύνθετοι τετρακίονιοι στοὺς ὁποίους ἐπεδίωκαν μία λύση ἰσοδύναμη στὶς τέσσαρες γωνίες τῆς ἐκκλησίας. Παραδείγματα σταυροθολίων σὲ δικιονίους, ὅμοια μὲ τὸ Λιγουριό, θὰ ἔβλεπε κανεὶς στὸν 12ο κυρίως αἰῶνα, μεταγενέστερά του²². Ὅσο γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ νάρθηκα, ἀποτελεῖ τὸν κανόνα γιὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα.

Μία ἰδιομορφία τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας ἀποτελοῦν οἱ μικρὲς κόγχες ποὺ σχηματίζονται στὰ μέτωπα τῶν δύο πεσσῶν τοῦ ἱεροῦ. Καταλαμβάνουν ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τους καὶ φθάνουν σὲ ὕψος 2,25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ δώση κανεὶς κι' ἄλλα παραδείγματα²³

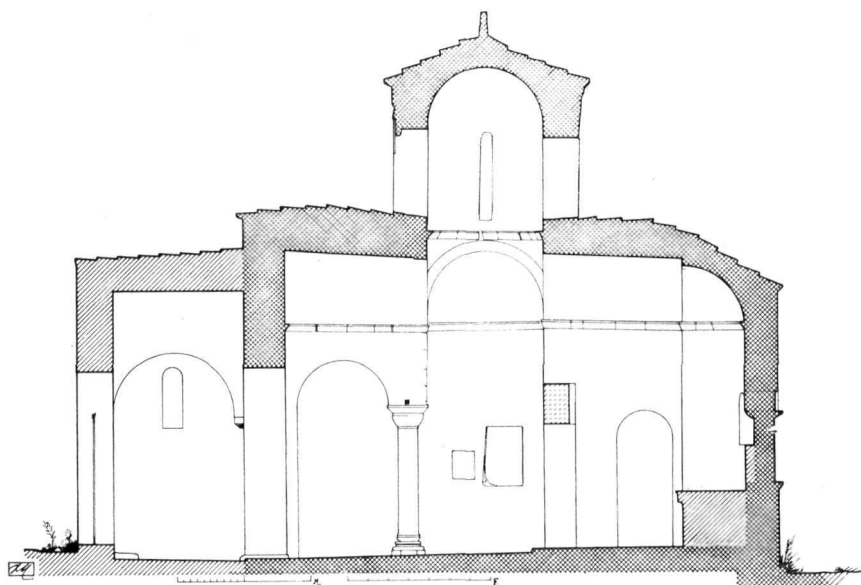
19. Δηλαδὴ 3,50 μ. περίπου. Τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτη συμπεριλαμβάνεται.

20. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Μορφολογικὲς παρατηρήσεις καὶ ἀρμονικὲς χαράξεις στοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς ναοὺς*, *Χρονικὰ Αἰσθητικῆς II* (1963), σ. 119-130, καὶ Ν. Μυτσόπουλος, *Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom Typ Kreuzförmigen Innenbaus in Griechischen Kernland*, *B. Z.* 55 (1962), σ. 274-291, Πίν. III.

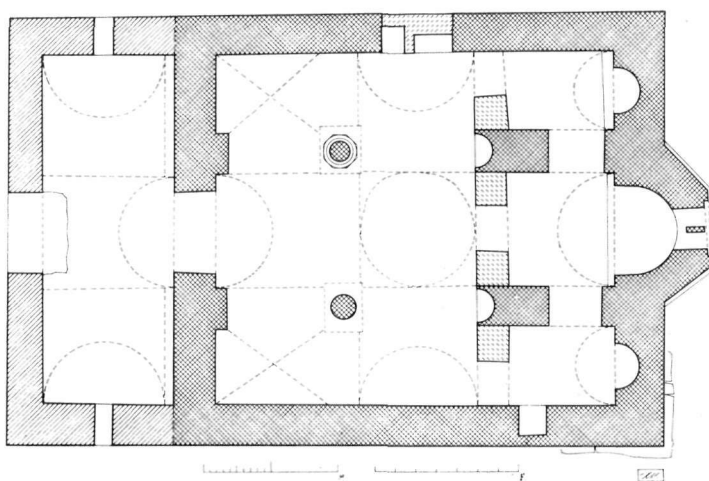
21. Βλ. G. Millet, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 88, 91. X. Μπούρας, *Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις*, Ἀθῆναι 1965, σ. 22, κ. ἑ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *A.B.M.E., H'*, (1955-56), σ. 55.

22. Ὅπως στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἄνδρου, βλ. Δ. Βασιλειάδης, Ὁ ναὸς Ἁγίου Νικολάου Κορθίου, *A. E.* 1960, σ. 20, 23-24 καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς *A.B.M.E., H'*, (1955-56) σ. 36 (Ταξιάρχης Μελίδας), σ. 47 (Ταξιάρχης Ὑψηλοῦ), σ. 51 (Κοίμησις Μεσαθουρίου). Ἄλλα παραδείγματα: Κύρ Γιάννης Ἀλικιανοῦ Κρήτης, *A.B.M.E., H'*, (1955-56) σ. 176, Σωτήρα Ἀμφίσσης, *A.B.M.E., A'*, (1935), σ. 182-3, Ἅγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας (*A. Bon, Eglises Byzantines de Calamata, Actes du XIe Congrès Intern. d'Études Byzantines, Paris 1948*, σ. 42, Εἰκ. 4), Ἅγ. Πέτρος στὰ Σπάτα Ἀττικῆς.

23. Ὅπως στὸ Tokal Kilisse στὴν Καπαδοκία (βλ. M. Restle, *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, II, Πίν. X). Στὸ καθολικὸ Μονῆς Μυρτιάς, σὲ μεταγενέστερη διαμόρφωση (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς *A.B.M.E., Θ'* (1961) σ. 104, Εἰκ. 12) καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Bargala (βλ. *D.O.P.* 25, 1971, σ. 273) δύο μικρὲς κόγχες πλασιῶναν ἴσως τὸ τέμπλο, ὅπως καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο Γεφύρας Ἄρτας (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *A.B.M.E., B'*, 1936, σ. 148, Εἰκ. 1).

Εικ. 1. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά μήκος

Εικ. 2. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Κάτοψη

του στοιχείου αυτού, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπη νὰ ἐρμηνευθῆ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ τέμπλου. Πράγματι, τὰ κογχάρια καταλαμβάνουν τὶς θέσεις ἀνάμεσα στὰ τρία μέρη του, τὰ ὁποῖα κλείνουν τὰ τρία ἀνοίγματα τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα, μιὰ θέση δηλαδὴ στὴν ὁποία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀρχίζουν νὰ τοποθετοῦνται μαρμάρινα τοξωτὰ προσκυνητάρια μὲ τοιχογραφίες ἢ ψηφιδωτά²⁴. Στὴν περίπτωση τοῦ Λιγουριοῦ ἐγινε ἐφαρμογὴ ἴσως τοιχογραφιῶν ἢ καὶ εἰκόνων ποὺ τοποθετήθηκαν στὶς θέσεις αὐτές (σὲ μιὰ μεταβατικὴ λύση) ἴσως ἐπάνω σὲ χαμηλές φορητὲς βάσεις.

Ἐνα σχετικὸ πρόβλημα προκύπτει καὶ στὸν νάρθηκα: λείψανα ἀπὸ ἓνα γύψινο τοξωτὸ πλαίσιο, μορφῆς προσκυνηταρίου, σώζονται στὸν ἀνατολικὸ του τοῖχο, δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενον (Εἰκ. 4 καὶ Πιν. 6Α.). Εἶναι φυσικὸ νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅμοια διαμόρφωση καὶ ἀριστερά, ὅπου σήμερα δὲν σώζονται παρὰ ἴχνη. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχε καὶ στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τοῦ Λιγουριοῦ ἡ ὄχι ἄγνωστη λύση²⁵ τῶν τοξωτῶν προσκυνηταρίων δεξιὰ καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴν κυρία εἴσοδο, λύση ποὺ προέκυψε ἀπὸ λειτουργικοὺς λόγους, ὅταν ἓνα μέρος τῶν ἀκολουθιῶν γινόταν στὸν νάρθηκα²⁶ καὶ ἡ εἴσοδος πρὸς τὸν κυρίως ναὸ ἔπαιρνε τὴν θέση τῆς Ὠραίας Πύλης τοῦ τέμπλου. Δυστυχῶς δὲν σώθηκαν στὸ Λιγουριὸ οἱ τοιχογραφίες στὴν θέση αὐτή, ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν περισσότερες παρατηρήσεις ἢ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν προσκυνηταρίων.

Τὴν μεταγενέστερη²⁷ ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 1, 2 καὶ 4) πιστοποιοῦν οἱ κατακόρυφοι ἀρμοὶ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰ (ἄλλοτε πρόσοψη τοῦ κτηρίου), ἡ ἀσυνέχεια τῆς κατασκευῆς καὶ τὰ λείψανα ἐνὸς μονολόβου παραθύρου στὸν ἄξονα τῆς ἐλεύθερης ἄλλοτε δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Γιὰ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῆς ἀνέγερσής του θὰ ξαναγίνῃ λόγος.

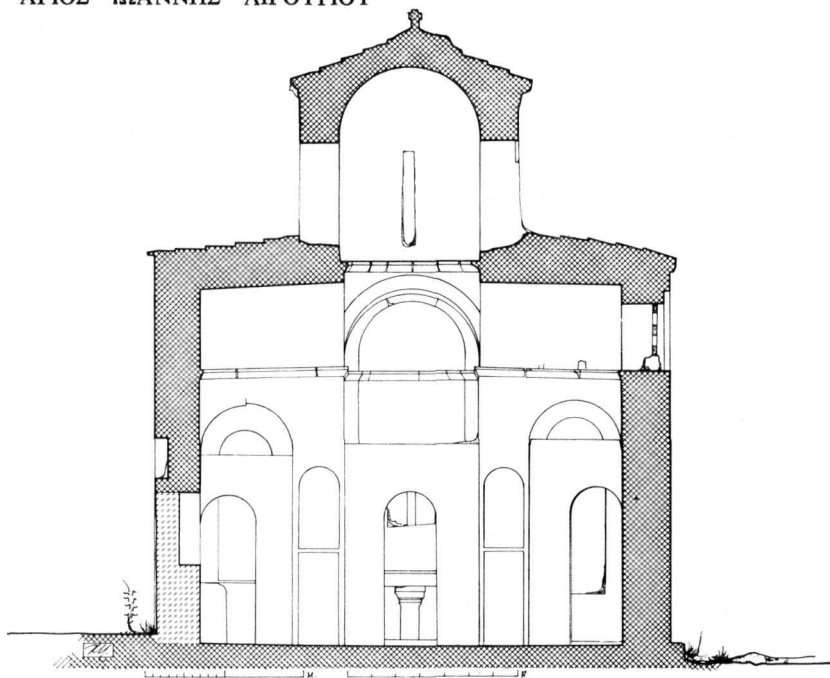
Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχοποιεῖες στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου γίνονται ὅπως συνήθως στὴν μεσοβυζαντινὴ Ἑλλάδα μὲ λίθους καὶ τοῦβλα. Ἐξε-

24. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955 - 56) σ. 84, σημ. 1. Τόσο τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου, ὅσο καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὰ προσκυνητάρια ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθήκες (Παράβαλε τὰ σχ. 5 καὶ 6 εἰς Π. Μυλωνᾶς, Παρατηρήσεις στὸ ναὸ τοῦ Πρωτάτου, Νέα Ἐστία, 89 (1971) σ. 238 - 254).

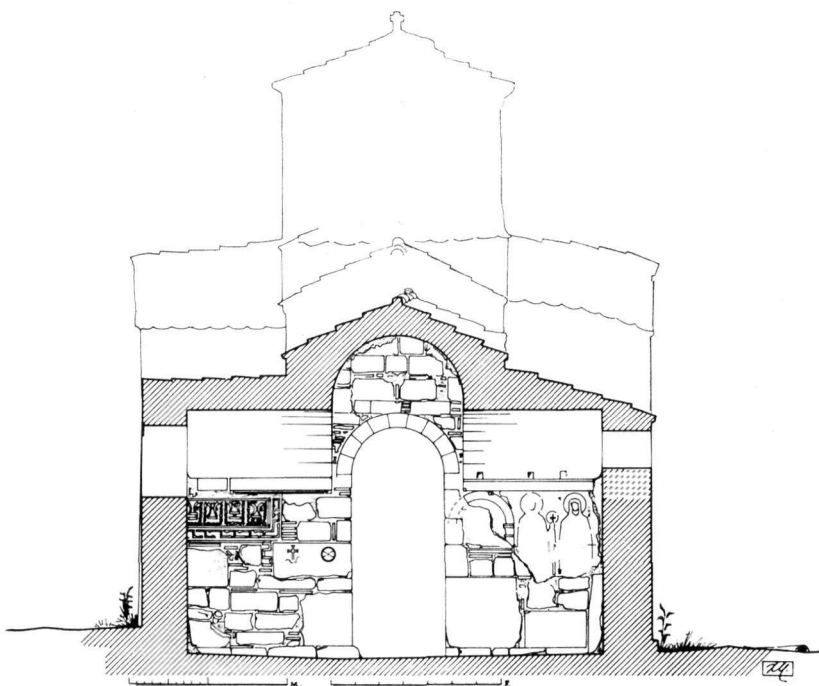
25. Ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Βαῆκονο (βλ. προχείρως εἰς C. Arch., XII, 1962, σ. 345, Εἰκ. 3) καὶ στὸν Χριστὸ Βεροίας (ὄχι στὸν νάρθηκα ἀλλὰ στὸ προστώο).

26. Βλ. Δ η μ. Π ἄ λ λ α ς, Ἀρχαιολογικὰ - Λειτουργικὰ, Ε.Ε.Β.Σ., 20, 1950, σ. 284 - 286 καὶ D. P a l l a s, Passion und Bestattung Christi, München 1965, σ. 76 - 86.

27. Βλ. καὶ Α. Η. S. M e g a w, The Chronology, σ. 108, σημ. 1. Στὴν ἀναδημοσιευμένη κάτοψη τοῦ Monneret de Villard (G. M i l l e t, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 301, Εἰκ. 139) ὁ νάρθηκας σημειώνεται, κατὰ λάθος, σύγχρονος μὲ τὸν ναὸ.

Είκ. 3. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά πλάτος του ναού.

Είκ. 4. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Τομή κατά πλάτος στον νάρθηκα

ταζόμενες από κατασκευαστική άποψη, είναι μικτές με μία όρατη επιφάνεια που διαμορφώνεται με λαξευτές πέτρες και τουβλα, και μία δεύτερη προς το έσωτερικό αμελέστερη, με λίθους μικρότερους, συχνά αλάξευτους. Η χρήση (στά χαμηλά κυρίως μέρη του ναού) μεγάλων λίθων που προέρχονται από άρχαϊα κτήρια και καταλαμβάνουν ολόκληρο το πάχος της τοιχοποιίας κάνει την μικτή αυτή κατασκευή πολύ περισσότερο ισχυρή. Όπως είναι φυσικό, ο άρχιτέκτων επεδίωξε να ενισχύση την δομή τοποθετώντας ογκώδη κομμάτια του είδους αυτού στις γωνίες του κτηρίου, στις παραστάδες των ανοιγμάτων και στους πεσσούς. Στο έσωτερικό του κτηρίου, η εφαρμογή του άρχαϊού υλικού συνδυάζεται με την δομή τόξων και θόλων από λαξευτούς λίθους. Ο περιορισμός του πλάτους των άρμών και της χρήσης πλίνθων και στις δύο περιπτώσεις οδηγεί σε πολλά μέρη σε μιὰ έντύπωση ευστάθειας και δύναμης, κάπως ξένη στα μικρά μνημεία της εποχής. Πράγματι, τὰ τόξα μετώπου των καμαρών των τεσσάρων κεραιών, της προθέσεως, του διακονικού, και των σταυροθολίων καθώς και τὰ τόξα της κυρίας εισόδου και των έγκαρσιών διόδων του ιερού, είναι όλα από λαξευτούς μεγάλους θολίτες.

Θολίτες διαπιστώνει κανείς επίσης και στην δομή των θόλων. Αν και μικρομετακινήσεις από σεισμούς και νεώτερα άρμολογήματα αλλοιώνουν σήμερα την γενική έντύπωση, ή προσεγμένη θολοδομία από λαξευτό πορόλιθο έπεκτείνεται παντού, όπου τουλάχιστον είναι δυνατή ή παρατήρηση, δηλαδή στις καμάρες (συμπεριλαμβανομένου και του μεταγενέστερου νάρθηκα) και στο τεταρτοσφαιρίο του ιερού. Το ίδιο θά ίσχυε και για τὸ σφαιρικό μέρος του τρούλλου που είναι φανερό ότι έπεσε και πρόχειρα ξανακτίστηκε σε νεώτερη εποχή, με μικρούς λίθους, τουβλα(;) και άφθονο κονίαμα²⁸.

Οί θόλοι και τὰ τόξα του Λιγουριού έχουν γίνη ασφαλώς επάνω σε πλήρεις ξυλοτύπους. Είναι μέσα στην παράδοση θολοδομίας της περιοχής του έλλαδικού χώρου και των νησιών που χρησιμοποιούσε ανέκαθεν βαρείς λίθους και ξυλοτύπους²⁹. Οί λαξευτοί θολίτες, άρχικά μόνον στα τόξα μετώπου κι' άργότερα σ' ολόκληρη την έκταση των θόλων εφαρμόζονται στην Ελλάδα³⁰ κατά τὸν 12ο κυρίως αἰώνα. Στην διάδοσή τους θά

28. Η πτώση του ήμισφαιρίου του τρούλλου διαπιστώνεται και έξωτερικά από την αλλοίωση του άνωτέρου μέρους του τυμπάνου του. Ο Krauthemer (ένθ' άνωτ., σ. 279, Πίν. 163 Α) εξέλαβε τὰ ίχνη του κακότεχνου ξυλότυπου της έπισκευής ως άρχικά, αν και ο ίδιος δέχεται (σημ. 51, σ. 353) ότι μέρος του τυμπάνου έχει ξανακτιστή.

29. Βλ. G. Millet, L' école. . . , σ. 245 κ. έ.

30. Βλ. X. Μπούρας, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, Αθήνα 1965, σ. 66 και Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966 - 69) σ. 269 - 70.

έβλεπε κανείς ή την μίμηση τών μικρασιατικῶν (ή ἐν γένει τών ἀνατολικῶν) συστημάτων δομῆς³¹ ή την συνεχή πρόοδο τῆς λιθοξοϊκῆς στήν μεσοβυζαντινή Ἑλλάδα πράγμα πού εἶναι καί πιθανότερο. Οἱ ἀτέλειες τών δημοσιεύσεων καί οἱ προσεγγιστικές χρονολογήσεις κάνουν δύσκολη τήν μελέτη τοῦ γενικοῦ φαινομένου. Εἰδικά στό Λιγουριό, ἐνῶ ἀκόμα ἀπουσιάζουν τά λαξευτά μέλη στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες³², ἔχουν πλήρως γενικευθῆ στήν θολοδομία.

Ἡ κατασκευή τών σφαιρικῶν τριγῶνων, ἔγινε στό Λιγουριό ἀπό τοῦβλα σέ ἀντίθεση μέ ὄλους τοὺς ἄλλους θόλους. Ἡ κοίλη τους ἐπιφάνεια διαμορφώνεται ἀδέξια μέ κλιμακωτή, ἐκφορική σχεδόν³³ τοποθέτηση τών τοῦβλων καί μέ μεγάλους ἀρμούς. Φαίνεται ὅτι ή κατασκευή λοφίων ἀπό ξεστοὺς θολίτες (μέ ὑπολογισμό τῆς καμπυλότητος καί τών γωνιῶν ἀπόκλισης τών ἀρμῶν) παρουσίαζε γιά τὸν τεχνίτη μεγάλες δυσκολίες ἀκόμα. Αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθῆ σάν μιὰ ἀκόμα ἔνδειξη τῆς πρώιμης ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος τοῦ λαξευτοῦ λίθου στήν θολοδομία, στήν ἐκκλησία τοῦ Λιγουριοῦ.

Στίς κατασκευαστικές παρατηρήσεις θά πρέπει τέλος νά σημειωθῆ ὁ τρόπος στήριξης τών κυλινδρικών καμαρῶν στὸν μεταγενέστερο νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Οἱ γενέσεις τους δὲν στηρίζονται στὸν ἴδιο τὸν τοῖχο ἀλλὰ σέ ὀριζόντια λίθινα στοιχεῖα (ἀρχαῖα μέλη σέ δευτέρη χρήση) πακτωμένα σ' αὐτόν, ἔτσι ὥστε τὸ ἀνοιγμα τών δύο καμαρῶν νά μειώνεται κατὰ 13 περίπου ἑκατοστὰ (Εἰκ. 1,2 καί 4). Δὲν μπορεῖ κανείς μέ βεβαιότητα νά πῆ ἂν τά στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὸν τοῖχο κατὰ τίς ἐργασίες προσθήκης τοῦ νάρθηκα, ή ἀρχικά σάν ἀναμονές μιᾶς προβλεπομένης προσθήκης³⁴.

Μεγαλύτερη σημασία γιά τήν θέση τοῦ μνημείου ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τῆς ἑλλαδικῆς ἐνότητας παρουσιάζει ή ἐξέταση τών διαφορῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καί τοῦ διακόσμου του.

Στήν ἐξωτερική διαμόρφωση τών στεγῶν πού καλύπτουν τοὺς θόλους βλέπει κανείς τὸν καθιερωμένο στοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς τῆς Ἑλ-

31. Βλ. G. Millet, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 250 - 251 καί A.B.M.E. Σ' (1938) σ. 61.

32. Βλ. A. H. S. M e g a w, The Chronology, σ. 123.

33. Γιά ψευδο - ἐκφορικές διατάξεις στοιχείων σέ βυζαντινοὺς θόλους, βλ. Ἄρ. Πασαδαῖος, Περί τινος ἀσυνήθους Βυζαντινοῦ θόλου, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Α', 1965, σ. 187 κ.έ., Πίν. I - IV. Παράδειγμα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, πάλι ἀπὸ τὴν Πρωτεύουσα, βλ. R. D e m a n g e l, E. M a m b o u r y, Le quartier des Manges, Paris 1939, σ. 26 - 7.

34. Ἄναμονές προσθηκῶν δὲν εἶναι ἄγνωστες σέ βυζαντινὰ κτήρια. Παραδείγματα : Τὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Κυψέλης Θεσπρωτίας, κ. ἄ..

λάδας τρόπο, τὴν ὑπερύψωση δηλαδή τῶν κεραιῶν καὶ τὴν διαμόρφωση τριγωνικῶν «ἀετωμάτων» σ' αὐτές. Τὰ τέσσερα ἰσοδύναμα γωνιακὰ διαμερίσματα ἔχουν ἀπλὲς μονοκλινεῖς στέγες πρὸς τὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κτηρίου. Κάποια πρωτοτυπία παρουσιάζει σήμερα ὁ νάρθηκας. Ἡ νότια καμάρα του καλύπτεται μὲ δίδερη στέγη μὲ ὀριζόντια γείσα, ἐνῶ ἡ βόρεια μὲ δικλινῆ στέγη καὶ ἀέτωμα³⁵. Ἡ ἀσυμμετρία, ὄρατὴ στὴν ὄψη τοῦ κτηρίου (Πίν. 2, Α) δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι ἀρχικὴ ἢ προέκυψε ἀπὸ νεώτερες διευθετήσεις τῆς στέγης καὶ τοῦτο γιατί οἱ ἐπιστέψεις τῶν τοίχων (ἴσως μὲ ὀδοντωτὲς ταινίες) ἔχουν ἐδῶ καταστραφῆ, ὅπως ἄλλωστε καὶ σ' ὀλόκληρο τὸ κτήριο. Παρόμοια παραμόρφωση τῆς στέγης ἔγινε καὶ στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

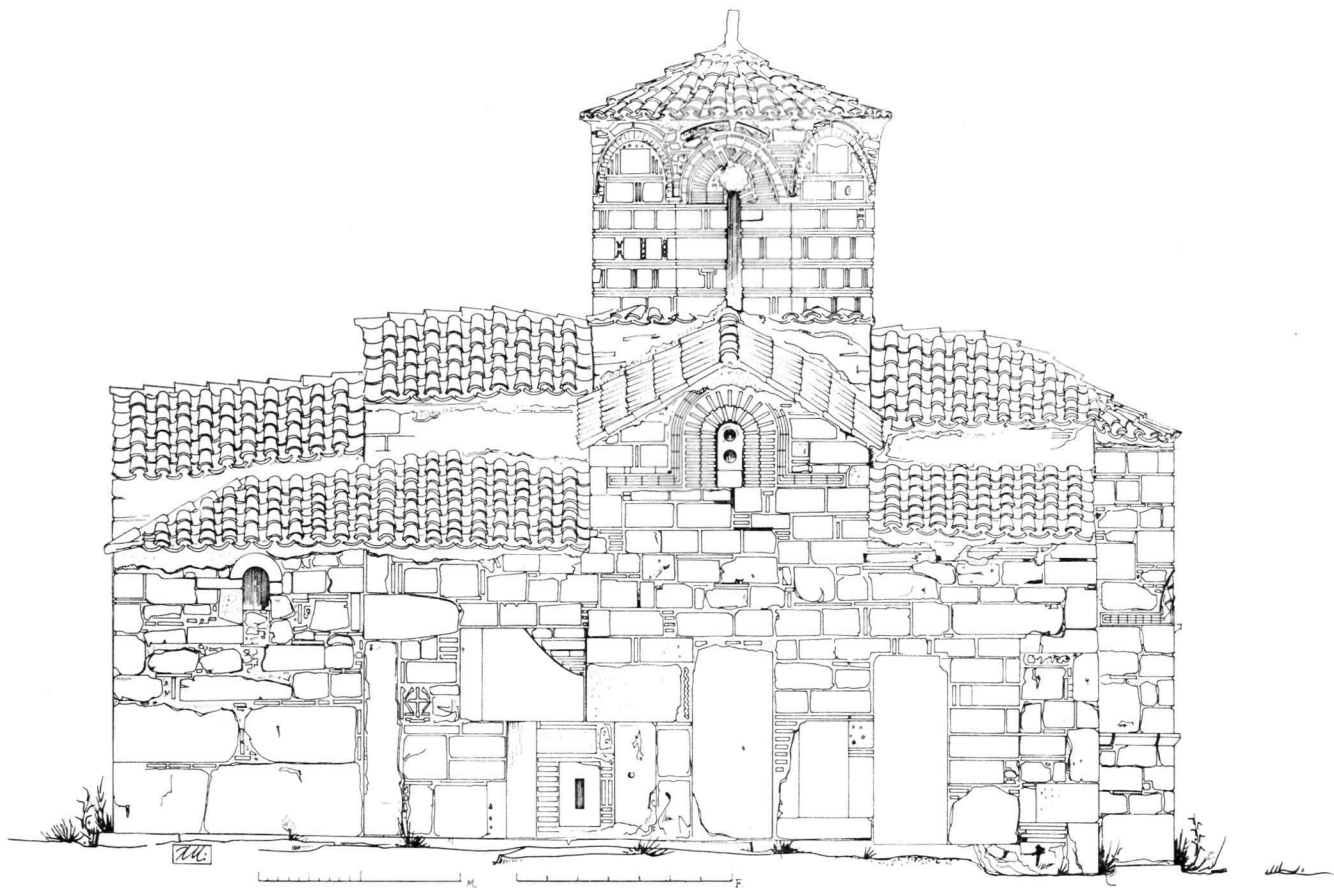
Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν τοίχων παρουσιάζεται στὸν Ἅγιο Ἰωάννη ἀρκετὰ ἰδιότυπη καὶ αὐτὸ λόγῳ ἐφαρμογῆς ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, σὲ μεγάλη ἔκταση. Τὸ καθιερωμένο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πλινθοπερίκλειστο σύστημα περιορίζεται σὲ μικρὲς ἐπιφάνειες στὰ ψηλότερα μέρη τοῦ κτηρίου καὶ συνάμα ἐμφανίζεται ἀτελές, μὲ ἀνισοῦψεις τοὺς δόμους, ἀσυνεχεῖς τὶς σειρὲς τῶν τούβλων καὶ κατὰ τόπους ἀνωμαλίες, ὅπως γεμίσματα μὲ ὀριζόντια τοποθετημένα τούβλα, ἢ παρεμβολὴ λίθων ἐν μέρει ὀρθογωνισμένων (Εἰκ. 5, Πίν. 2 Α,Β).

Τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια (ἀπὸ κτήρια τῆς περιοχῆς ἢ τὸ πιθανότερο τοῦ γειτονικοῦ Ἄσκληπείου) χρησιμοποιήθηκαν αὐτούσια ἢ μὲ ἐλάχιστες ἀπολαξέψεις. Στὴν βορεία καὶ κυρίως στὴ νοτία πλευρὰ τοῦ κτηρίου εἶναι φανερό πὼς τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν μὲ σύστημα πὸ ἐπιτρέπει καλύτερη δομικὴ καὶ μορφολογικὴ ὀργάνωση τῶν τοίχων: τοποθετήθηκαν ἀφ' ἑνὸς κατὰ ἀποστάσεις μὲ τὴν μακρὰ τους διάσταση καθ' ὕψος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὀριζόντια ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν μὲ τὰ πρῶτα, σχήματα Τ ἢ Γ. Μικρότερα στοιχεῖα ἤρθαν νὰ συμπληρῶσουν τὰ μεταξὺ τους κενά. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ θυμίζει ὄχι μόνον παλιῆς ρωμαϊκῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς τοιχοποιεῖς³⁶ ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους σταυροὺς στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες μερικῶν μεσοβυζαντινῶν ἑλλαδικῶν ναῶν³⁷. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ σταυροὶ αὐτοὶ πὸ σχηματιζόταν (ὅπως καὶ στὸ

35. Τὴ λύση τοῦ νάρθηκα τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν.

36. Βλ. L. Crema, *L'architettura Romana*, Torino 1959, σ. 10, Εἰκ. 9, G. Lugli, *La tecnica edilizia Romana II*, Roma 1957, Πίν. XC καὶ J. Durm, *Die Baukunst der Römer*, Stuttgart 1905, σ. 213, 214, Εἰκ. 217. Παλαιοχριστιανικὰ παραδείγματα, βασιλικῶν Αἰγιοσθένων (Α. Κ. Ὀρλάνδος, Π.Α.Ε. 1954, σ. 131, Εἰκ. 3) καὶ Ἐλευθερῶν (Ε. Στίκας, Π.Α.Ε. 1939, σ. 51, Εἰκ. 7).

37. Παραδείγματα βλ. εἰς Π. Βοκοτόπουλος, Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966-69) σ. 162, σημ. 58. Στὸν ναὸ τῆς Ἀντικύρρας (Α.Δ. 1964, Πίν. 266 β, 267α) ὑπῆρχε παρό-

Εικ. 5. Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Νοτία δψη του ναού.

Λιγουριό) με μεγάλους «διατόνους»³⁸ λίθους ξεκίνησαν επίσης αρχικά σαν ένα σύστημα δομής. Ἀργότερα, κυρίως στὸν 12ο αἰώνα, ἀπέκτησαν μικρότερο μέγεθος καὶ διακοσμητικὸ χαρακτήρα³⁹. Τοῦ τύπου ἀκριβῶς αὐτοῦ εἶναι καὶ ὁ σταυρὸς στὴν πρόσοψη τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκα τοῦ Λιγουριού: ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφος, με περιορισμένες διαστάσεις, σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἀμφικιονίσκους παραθύρου παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου. Τὰ συμφυῆ κιονόκρανα καὶ οἱ βάσεις τους ὀρίζουν συμμετρικὲς διαπλατύνσεις στὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ποὺ τονίζουν τὸν διακοσμητικὸ του χαρακτήρα (Πίν. 5Δ).

Γιὰ τὴν χρησιμοποίηση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου σὲ βυζαντινὰ κτίσματα ἔχει γίνῃ καὶ ἄλλοτε λόγος⁴⁰. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη μερικὲς φορὲς εἶναι φανερὴ ἡ ἀρχαίῃ χρήση τῶν ἀρχαίων μελῶν⁴¹ ἂν καὶ ἡ ταύτιση με συγκεκριμένα ἀρχαῖα κτήρια δὲν φαίνεται ἀμέσως ἐφικτή. Ἔτσι, στὴ νότια πλευρὰ ξεχωρίζουν τμῆμα κορμοῦ ἀρραβδώτου κίονος ($h = 1,15 \mu.$), θραῦσμα μεγάλης μαρμάρινης μετόπης ($h = 1,23 \mu.$), βατήρας ἐπιγραφῆς ἢ στήλης ($0,41 \times 0,63 \mu.$), δύο θραῦσματα ἀπὸ μαρμάρينو γεῖσο (;) με ἀνάγλυφο μαῖάνδρο ($l = 0,42$ καὶ $l = 0,36 \mu.$) καὶ ἄλλα. Στὴ βόρεια πλευρὰ μεγάλο κατῶφλι θύρας ($l = 1,90 \mu.$), βατήρας ἐπιγραφῆς ἢ στήλης ($1,26 \times 0,62 \mu.$). Στὴν Δυτικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀμφικιονίσκους ποὺ σχηματίζουν σταυρὸ ($h = 1,30 \mu.$) (Πίν. 5 Δ) ὑπάρχει θραῦσμα με ἀνάγλυφο ἀνθέμιο καὶ ἄνθος λωτοῦ ($0,26 \times 0,32 \mu.$) (Πίν. 5,Ε) μικρὸ κομμάτι ἀπὸ μαρμάρينو γεῖσο (;) ($l = 0,18 \mu.$), καὶ ἄλλα. Μία μαρμάρινη στήλη με συμφυῆ βάση ἔχει τέλος ἐνσωματωθῆ στὴν κτιστὴ νεώτερη Ἁγία Τράπεζα (Εἰκ. 6, Γ).

Ἡ ὀλοκληρωτικὴ φθορὰ τῶν γείσων τὰ ὁποῖα ἔστεφαν πρὸς τὰ ἐπάνω τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα ἀναπαραστάσεως. Ἡ παρουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν στὰ δύο παράθυρα καὶ στὸν τροῦλλο κάνει πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ τους ἄλλοτε καὶ στὰ γεῖσα τοῦ

μοιος με τὸ Λιγουριό τρόπος δομής, καθὼς καὶ σὲ βυζαντινὸ κτήριο τῆς Μεσσηνίας (Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. ΙΑ', 1972, σ. 141 κ. ἑ. Εἰκ. 49, 52), βλ. ἐπίσης τὸ ἴδιο σύστημα (;) στὸν Ἅγ. Νικόλαο τοῦ νεκροταφείου Μεσσηνίας (αὐτόθι, σ. 104 κ.ἑ.).

38. Ποὺ καταλαμβάνουν δηλαδὴ ὀλόκληρο τὸ πάχος τῶν τοίχων, μπατικούς. Ἄς σημειωθῆ ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σταυροὺς σὲ τοιχοποιεῖς ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ἔχουν γίνῃ ἐπίσης ἀπὸ ἀρχαῖα μέλη, ὅπως λ.χ. τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων Θησείου, τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά, κ. ἄ..

39. Βλ. Χ. Μ π ο ὄ ρ α ς, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴν Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., 4 (1969 - 70) σ. 257 - 8.

40. Βλ. Χ. Μ π ο ὄ ρ α ς, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἀρχιτεκτονικὴ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, Ε', (1966 - 69) σ. 258. Παραδείγματα προχείρως: Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν, Σκριποῦ, καθολικὸν Ἀρμὰ Εὐβοίας, Παναγίτσα Βάθειας Εὐβοίας, Ἅγιος Νικόλαος Μεσσηνίας, ναὸς Σουβάλας κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης, Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ - λ ο ς, εἰς Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69) σ. 160 - 162.

41. Βλ. G. Millet, L' école..., σ. 223, σημ. 4.

ναού. Στο έσωτερικό ή θολοδομία και ή κατασκευή τών κοσμητῶν μαρτυροῦν μιὰ προχωρημένη γνώση τῆς λιθοξοϊκῆς, ὅπως και στοῦ ἐξωτερικοῦ οἱ λίθινοι θολίτες τῶν θυρῶν. Ἔτσι, ἄν και ἀπουσιάζουν τὰ τυπικά για τις μεταγενέστερες ἀργολικῆς ἐκκλησίαις λαξευτὰ πλαίσια και τύμπανα παραθύρων⁴², λίθινες ζῶνες και τὰ παρόμοια, τίποτα δὲν ἀποκλείει και τὰ γεῖσα τοῦ ναοῦ νὰ ἦταν λίθινα.

Ὁ κεραμεικὸς διάκοσμος τῆς ἐκκλησίας, ἄν και παρουσιάζει ἀξιοπρόσεκτη ποικιλία θεμάτων, δὲν εἶναι πλούσιος. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων θέλησε μόνο νὰ συμπληρώσει τὴν διακόσμηση τῶν τοίχων παρεμβάλλοντας μερικὰ ἀπλὰ ἢ σύνθετα στοιχεῖα στοῦ πλινθοπερίκλειστο (τροῦλλος) ἢ στοῦ μικτὸ σύστημα τοιχοποιίας χαμηλότερα. Ἡ μόνη περίπτωση πού μιὰ κάπως μεγαλύτερη ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ πλίνθινα κοσμήματα εἶναι μιὰ μικρὴ ζωφόρος στοῦ δυτικὸ τοῖχο, και ἴσως μιὰ δευτέρη συμμετρικὴ τῆς⁴³. Ἡ ἀνάλυση τῶν θεμάτων (Εἰκ. 6.Δ.) (ἀφ' ἐνὸς κουφικῶν, ἀφ' ἐτέρου ἐγκόπτων ἢ συνδυασμοῦ ἀπλῶν τούβλων) γίνεται σὲ ἄλλη θέση.

Ὁ τροῦλλος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι ἐξωτερικὰ ὀκτάπλευρος, μὲ τέσσερα μονόλοβα παράθυρα κατὰ τοὺς κύριους ἄξονες τοῦ ναοῦ. (Πίν. 3 Β,Γ). Διατηρεῖται σὲ κακὴ κατάσταση. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος του ἔπεσε συμπαρασύροντας μέρος τοῦ τυμπάνου. Στὴν ἐπισκευὴ πού ἀκολούθησε, τὰ κατεστραμμένα μέρη συμπληρώθηκαν πρόχειρα μὲ τὰ ἴδια παλιὰ ὑλικά, και νέα στέγη διαμορφώθηκε μὲ γεῖσο ὀριζόντιο, ψηλότερα ἀπὸ τὰ τόξα. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν ὑλικῶν, οἱ παραμορφώσεις ὀλόκληρης τῆς κατασκευῆς και τὰ νέα ἀρμολογήματα προκαλοῦν σήμερα σύγχυση στοὺν θεατὴ. Στοῦ σχεδίου τῆς Εἰκ. 6,Ε γίνεται διάκριση τῶν ἀρχικῶν ἀπὸ τὰ ἀνακατασκευασμένα τμήματα, σ' ἓνα ἀνάπτυγμα τοῦ τυμπάνου.

Στὴν ἀρχικὴ μορφή, οἱ πλευρῆς τοῦ τροῦλλου πού εἶχαν παράθυρα, διέφεραν (στοῦ ψηλότερο τουλάχιστον τμήμα τους) ἀπὸ αὐτῆς πού ἔμεναν τυφλές, ἐνῶ χαμηλότερα, συνεχιζόταν ὁμοιόμορφα οἱ δόμοι τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας. Τὰ τόξα τῶν παραθύρων (ὅπως φαίνεται στὶς πλευρῆς Δ. και Ν. πού σώθηκαν καλύτερα) τὰ περιέβαλαν δύο πλίνθινα τόξα (μὲ τὸ μέτωπο τοῦ πρώτου σὲ μικρὴ ὑποχώρηση) και ψηλότερα ὀδοντωτὴ ταινία. Ἡ ἴδια αὐτὴ ταινία ἐπεκτεινόταν και στὶς τυφλῆς πλευρῆς τοῦ τυμπάνου σχηματίζοντας ἰσοῦψῆ τόξα. Ἀκόμα πιὸ ψηλὰ και στὶς ὀκτῶ παρειῆς τοῦ τροῦλλου διαμορφωνόταν λοξότμητο καμπύλο γεῖσο⁴⁴, πώρινο, διακοσμούμενο μὲ ἀνάγλυφο ἑλικωτὸ βλαστό. Δυστυχῶς πουθενὰ δὲν σώ-

42. Βλ. Α. Η. S. M e g a w, The Chronology. . , σ. 122 - 124

43. Σήμερα τὴν ἀποκρύπτουν μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα.

44. Ἡ καμπυλότητα και ἡ διατομὴ τῶν κομματιῶν πού σώθηκαν δὲν ἀφήνουν περιθώρια σὲ ὑποθέσεις ἄλλης χρήσης.

θηκε άκέραιο. Κατά την άνακατασκευή, όχι λίγα άπό τά κομμάτια του ⁴⁵ τοποθετήθηκαν πρόχειρα στην ίδια περίπου θέση, μένει όμως άλλοτο τó πρόβλημα τής διαμορφώσεως τών γωνιών, τής συναντήσεως δηλαδή τών γείσων δύο διαδοχικών πλευρών. Πιθανότερη φαίνεται ή λύση τής Εικ. 6, Α με μικρούς προβόλους στις όκτώ γωνίες. Έχομε έτσι στο Λιγουριό ένα τρούλλο άρκετά πρωτότυπο. Τά παράθυρα με διπλά τόξα και όδοντωτές ταινίες, καθώς και τά καμπύλα λοξότμητα γείσα θυμίζουν άμέσως τούς λεγομένους άθιναϊκούς τρούλλους που συνιθιζόταν στη μέση περίοδο στην Άθήνα, την Άνδρο, τη Μάνη, και δέν είναι άγνωστοι και στην Άργολίδα⁴⁶. Άπουσιάζουν όμως οί κιονίσκοι με τά επιθήματα στις γωνίες και ή άπλούστευση προχωρεί με τις άδιάρθρωτες δευτερεύουσες επιφάνειες του τυμπάνου. Τά ίδια τά γείσα με τó χαμηλωμένο σχήμα τους και κυρίως με τόν άνάγλυφο διάκοσμό τους είναι μοναδικά ίσως στην έλλαδική ένότητα. Τά μικρά έγκοπτα κεραμικά και τά φιαλοστόμια στην τοιχοποιία του τυμπάνου δείχνουν τις προθέσεις του άρχιτέκτονα για ποικιλία, αλλά ή λύση τής άπλής όδοντωτής ταινίας στις δευτερεύουσες παρειές του τρούλλου δέν ίκανοποιεί. Παρεμφερή παραδείγματα τής ίδιας λύσης (με τοξωτή την άνω άπόληξη και τέσσερα μόνο παράθυρα) έχουν έπισημανθή ήδη στόν Μορέα⁴⁷, στόν Βάμβακα και στόν Άγιο Πέτρο Μάνης, καθώς και σέ άλλα μνημεία ⁴⁸, ή πιθανότης όμως άμέσου μιμήσεως φαίνεται νά είναι μικρή⁴⁹. Είναι πιθανότερο ότι όλα προέκυψαν άπό την πρόθεση άπλουστεύσεως του ήδη άρκετά διαδομένου άθιναϊκού τύπου.

Πράγματι σέ μικρού μεγέθους τρούλλους (όπως είναι και του Λιγουριού) βλέπει κανείς άλλοτε νά καταργούνται οί κιονίσκοι τών γωνιών⁵⁰, άλλοτε νά γίνονται τέσσερα μόνο παράθυρα⁵¹ και άλλοτε νά περιορίζεται

45. Τά καλύτερα διατηρημένα κομμάτια σώζονται στις πλευρές Ν, ΝΑ, Δ και ΒΔ του τρούλλου.

46. Με δύο τουλάχιστον παραδείγματα: στο Πλατανίτι (βλ. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. 1908, σ. 189-236) και στο Παναρίτι (βλ. E. Stikas, Une rare application de trompes dans une église byzantine en Argolide, Atti del VIII Congr. di Studi Bizantini II, Roma 1953, σ. 261-264).

47. A. H. S. Megaw, Byz. Architecture in Mani, B.S.A. XXXII, 1932-33, σ. 142.

48. Στην Έπισκοπή Μάνης (βλ. Ν. Δρανάκης, Βυζ. τοιχογραφία τής Μέσα Μάνης, Άθήναι 1964, σ. 68, Πίν. 51) ή μεταβατική λύσις με παράθυρα και τυφλά τόξα έναλλάξ, στις πλευρές του τυμπάνου.

49. A. H. S. Megaw, ένθ' άνωτ.

50. Όπως σέ μνημεία τής Θεσσαλονίκης, του Μυστρά κ.τ.λ.. Δέν είναι γνωστά στόν γράφοντα άλλα παραδείγματα άθιναϊκών τρούλλων (με λαξευτά γείσα) στα όποια νά παρατηρηται όμοια άπλούστευση.

51. Όπως λ.χ. στόν Άγ. Νικόλαο τής Ροδιάς Άρτας, στο καθολικό Μονής Σαγμάτων κ.ά.

ό πλίνθινος διάκοσμος για λόγους οικονομίας. Στο Λιγουριό, τὰ μαρμαρικά τουλάχιστον εἶναι πολὺ περιορισμένα, ἀκόμα καὶ τὰ γεῖσα τοῦ τρούλλου γίνονται πόρινα. Ἐτσι, ἡ ἀπλούστευση γιὰ οικονομικούς λόγους φαίνεται πολὺ πιὸ πιθανὴ ἀπὸ τὴν ἐπιβίωση ἑνὸς μεταβατικοῦ παλαιότερου τύπου, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῆ. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ τουλάχιστον πρώιμα μνημεῖα τῆς ἑλλαδικῆς ἐνότητας δὲν σώθηκε τρούλλος τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ ψευδοκουφικά καὶ ἡ ζωφόρος τῶν κεραμεικῶν δείχνουν ὅτι τὰ σύγχρονα ἀθηναϊκὰ καὶ βοιωτικὰ μνημεῖα δὲν ἦσαν ἀγνωστα στὸν ἀρχιτέκτονα. Ἡ ἄποψη ὅτι τρούλλοι τοῦ τύπου τοῦ Λιγουριοῦ ὑπῆρξαν οἱ μεταβατικοὶ πρὸς τὸν καθαρὰ ἀθηναϊκὸ τύπο⁵² ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ: ὁ τύπος αὐτὸς εἶχε τὰ πρότυπά του στὴν πρωτεύουσα καὶ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα ἐμφανίζεται πλήρως ἀνεπτυγμένος στὴν Ἑλλάδα⁵³, ὅπου ἐπικρατοῦσαν παντοῦ πολὺ ἀπλούστερες μορφές.

Ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡμιεξάπλευρη ἐξωτερικά, μὲ ἓνα δίλοβο παράθυρο στὴν μεσαία πλευρά της. Ἡ λοξότμητη κορνίζα στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς του περιορίζεται στὸ πλάτος τῆς κόγχης, ὅπως καὶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ποὺ σχηματίζεται στὸ ὕψος τῶν γενέσεων τῶν τόξων τοῦ παραθύρου. Τὸ μοναδικὸ πρόβλημα κι ἐδῶ εἶναι τῆς ἐπίστεψης, ποὺ ἔχει καταστραφῆ. Ἡ αὐστηρὴ καὶ λιτὴ ἐμφάνιση τῆς κόγχης βρίσκεται στὴν παράδοση τῆς ἑλλαδικῆς ἐνότητας μνημείων, ἀλλὰ καὶ σὲ συμφωνία μὲ τὸ μικρὸ μέγεθος τῆς ἐκκλησίας. Ἡ πρόθεση καὶ τὸ διακοσμικὸ ἔχουν κόγχες μικρότερες, ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Τὸ παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (σήμερα, σχεδὸν ὀλόκληρο φραγμένο μὲ τοιχοποιία, Πίν. 4,Α) διατηρεῖ τὴν παλιὰ διάταξη τοῦ arcade type, τοῦ διλόβου δηλαδὴ χωρὶς τύμπανο καὶ ἐξωτερικὸ τόξο⁵⁴. Διπλὰ πλαίσια ἀπὸ τοῦβλα (τὰ μικρότερα σὲ ὑποχώρηση) στηριζόμενα σὲ μαρμάρينو κιονίσκο καὶ περιβαλλόμενα ἐξωτερικά ἀπὸ ὀδοντωτὴ ταινία, κλείνουν τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἑπάνω. Τὸ συντηρητικὸ ὕψος τοῦ παραθύρου δὲν τὸ μαρτυρεῖ μόνον ὁ τύπος ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τόσο τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν τόξων, ὅσο καὶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία δὲν ἐπεκτείνονται χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐπιθήματος τοῦ κιονίσκου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου. Αὐτὰ δὲν ἀρκοῦν ὅμως γιὰ μιὰ πρώιμη χρονολόγηση, γιὰτὶ στὴ νότια κεραία τοῦ ναοῦ τὸ μονόλοβο παράθυρο ἐμφανίζεται περισσότερο ἐξελιγμένο.

52. Βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ.

53. Βλ. Α. Φιλίππιδου, Ἡ χρονολόγησης τῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ἀθηνῶν, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Ε' (1970) σ. 84, καὶ Ἔνας μεσοβυζαντινὸς τρούλλος ἀπὸ τὸ Μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 5, (1971) σ. 165 - 168.

54. Βλ. Α. Η. S. Megaw, The Chronology... , σ. 121.

Είναι επίσης πιθανότατο ότι στον περιορισμό του ύψους πλαισίου και οδοντωτής ταινίας, έπαιξε ρόλο και ή θέση του παραθύρου: λόγω της στενότητας της πλευράς της κόγχης, θα προκαλούσαν δυσεπίλυτα κατασκευαστικά προβλήματα⁵⁵. Η διατήρηση του arcade type και των αρχαϊσμών σε κόγχες από λόγους κατασκευαστικούς έχει παρατηρηθή και άλλου⁵⁶. Δεν είναι άλλωστε άσχετο με την κατασκευή ότι ή επιβίωσή τους διαπιστώνεται σε μικρούς κυρίως ναούς⁵⁷.

Από τα τρία τυπικά για τους σταυροειδείς έγγεγραμμένους παράθυρα των κεραιών, μόνο το νότιο προσφέρει στοιχεία για παρατηρήσεις. Το δυτικό έχει αποφραχθή, ενώ βόρειο δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ. Τα διπλά πλαίσια και ή οδοντωτή ταινία στο μονόλοβο της νοτίας κεραίας καταλαμβάνουν (όπως ήδη σημειώθηκε) όλόκληρο το ύψος του.

Καμιά από τις πόρτες του Άγιου Ιωάννου δεν είχε (ή δεν διατηρεί σήμερα) μαρμάρινο θύρωμα. Η διαμόρφωση των ανωφλίων της εισόδου του μεταγενέστερου νάρθηκα και της φραγμένης σήμερα βόρειας εισόδου στον ναό γίνεται με πώρινους θολίτες: στην άλλοτε κυρία είσοδο διαμορφώθηκε ένα ελεύθερο άνοιγμα με λαξευτούς επίσης λίθους.

Για τον νάρθηκα, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, τα πώρινα θολωτά μέρη διόλου δεν εκπλήσσουν, γιατί βρίσκονται στα πλαίσια των γνωστών τάσεων λιθοξοϊκής του προχωρημένου 12ου αιώνα⁵⁸. Έπαναλαμβάνονται άλλωστε και στά μικρά παράθυρα στις πλάγιες πλευρές του. Στην βόρεια είσοδο όμως (Πίν. 4,Β) ο αρχιτέκτων πρωτοτυπεί. Καμιά ένδειξη δεν επιτρέπει να υποθέσει κανείς ότι έγινε μιá μεταγενέστερη αλλαγή: το πώρινο πλαίσιο φαίνεται αρχικό. Η ύπαρξή του θα έχη άσφαλώς κάποιες επιπτώσεις στην χρονολόγηση του μνημείου, σε συσχετισμό με τις παρατηρήσεις για την προχωρημένη ικανότητα λιθοξοϊκής στο έσωτερικό του.

Άς σημειωθή τέλος στο Λιγουριό ή ύπαρξη ενός σπάνια διατηρημένου στοιχείου σε βυζαντινούς ναούς⁵⁹. Στο παράθυρο της νότιας κεραίας σώζεται ένα διάφραγμα από τά αρχικά της εκκλησίας. Το αποτελεί λεπτή

55. Τα λίθινα στοιχεία που άπαρτίζουν τις πλάγιες πλευρές της κόγχης διαμορφώνουν τις γωνίες διατηρώντας ένα κάποιο πλάτος στην κύρια όψη της. Το πλάτος αυτό δεν είναι δυνατόν να μειωθή περισσότερο.

56. Βλ. Ch. Bouras, Zourtsa, C. Arch., XXI (1971) σ. 148, 149.

57. Βλ. A. H. S. Megaw, ένθ' άνωτ. σ. 121.

58. Βλ. A. H. S. Megaw, ένθ' άνωτ., σ. 122 - 124 και X. Μπούρα, Δ.Χ.Α.Ε., Ε', (1966 - 69) σ. 269 - 270.

59. Άλλα παραδείγματα σε ναούς της Ελλάδος βλ. εις Ch. Bouras, Les portes et les fenétre en architecture Byzantine, Thése 3me Cycle (polycopié), Paris 1964, σ. 103 κ. έ..

πώρινη πλάκα, με δύο κυκλικές όπες, στις οποίες στερεωνόταν ίσως υαλοπίνακες.

Οί δύο κίονες στο έσωτερικό του ναού είναι μαρμάρινοι, αρράβδωτοι. Ὁ νότιος, με μεγαλύτερη τή διάμετρο έχει γίνη από έρυθρό λίθο. Δέν έχει βάση. Τό κιονόκρανό του είναι άπλό τεκτονικό, όρθογώνιο σε κάτοψη, με μόνη διακόσμηση ίσοσκελή επιπεδόγλυφο σταυρό σε κύκλο, στην μία πλευρά του. Ὁ βόρειος έχει γίνη από λευκό μάρμαρο. Στηρίζεται σε μία άρχαία έλληνική ή ρωμαϊκή «ίωνική» βάση, με όκταγωνική πλίνθο. Ἡ στήριξη είναι κακή, γιατί έχει σπάσει ό κορμός του κίονος. Στο κάτω μέρος του διακρίνονται λείψανα άρχαίας έλληνικής επιγραφής⁶⁰. Κι' έδω τό κιονόκρανο είναι άπλό τεκτονικό με λοξότμητο τόν άβακα και επιπεδόγλυφο σταυρό (Πίν. 5,Α και Β).

Παρά την άφθονία άρχαίου οίκοδομικού ύλικού στο Λιγουριό, τά κιονόκρανα και οί κίονες έγιναν ειδικά για τό κτήριο. Τό τεκτονικό σχήμα τών κιονοκράνων με τούς λοξότμητους άβακες (κατάλοιπα τών παλιών επιθημάτων) και την άπουσία διακόσμου, άπαντά σε μνημεία του 12ου αιώνα (Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας⁶¹, ναός Σουβάλας⁶², κ.ά.). Την αύστηρή και άπέριττη μορφή τους, θά πρέπει ίσως νά συνδέση κανείς με τάσεις τής άρχιτεκτονικής μορφολογίας την έποχή αυτή⁶³. Σ' αυτές θά απέδιδε και τούς κοσμητες που περιτρέχουν έσωτερικά τόν ναό στο ύψος τών γενέσεων τών θόλων. Είναι ένα στοιχείο που παραλείπεται σε πολλούς, μικρούς κυρίως, ναούς του έλλαδικού χώρου, αλλά έδω έχει ιδιαίτερα προσεχθή βοηθώντας στην διάρθρωση του έσωτερικού χώρου και στην έναργεια αντίληψής του.

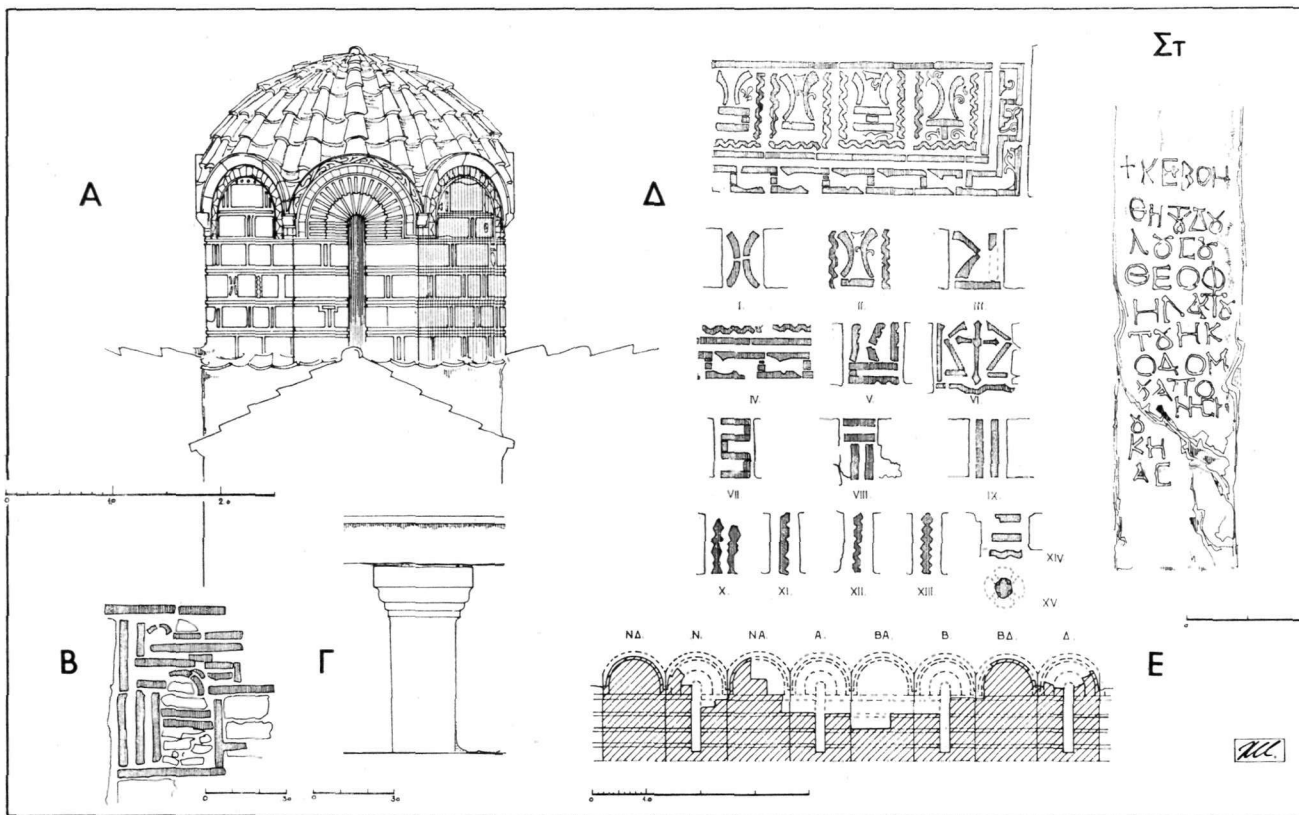
Ὁ ναός του Ἁγίου Ἰωάννου έχει σήμερα ένα νεότερο κτιστό τέμπλο με τρία τοξωτά ανοίγματα, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ἀπό τό άρχικό τέμπλο δέν είναι γνωστό άν σώθηκαν ίχνη. Ἐνα θραύσμα έπιστυλίου ένσωματωμένο σήμερα στην πρόχειρη τοιχοποιία που φράζει τό παράθυρο του ίεροῦ (Πίν. 5,Γ) είναι πιθανό νά ανήκη σ' αυτό. Κατασκευασμένο από λευκό μάρμαρο διακοσμεΐται στην κάτω επιφάνειά του με σταυρό μέσα σε κύκλο, και στο μέτωπό του με άνθέμια (:) και ήμισφαιρικό σχεδόν κομβίον, τό όποιο διακοσμεΐται με ταινιωτό σταυρό. Ἐν και τό μικρό μέγεθος του κομματιοῦ δέν δίνει περισσότερες πληροφορίες για τά διακοσμητικά θέματα του έπιστυλίου, ή τεχντροπία του έπιτρέπει την άσφαλή χρ-

60. Βλ. Χ. Γιαμαλιδης, ένθ' άνωτ., σ. 410 - 411.

61. Βλ. Φρ. Βερσάκης, Α. Ε., 1919, σ. 89 - 95.

62. Βλ. Χαρ. Μπάρα, Ὁ Βυζαντινός ναός τής Σουβάλας, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ὁρλάνδον, Δ', 1967 - 68, σ. 307.

63. Βλ. Χ. Μπούρας, Δ.Χ.Α.Ε., Ε' (1966 - 69), σ. 257.

Εικ. 6. *Άγιος Ιωάννης Λιγουριού. Α) Άναπαράσταση του τρούλλου του ναού Β) Κόσμημα από τουβλα στην βόρεια όψη. Γ) Η Άγία Τράπεζα. Δ) Τά κεραμικά κοσμήματα του ναού. Ε) Άνάπτυγμα του τυμπάνου του τρούλλου (τά σκιαζόμενα μέρη παραμένουν τά αρχικά). Στ) Έπιγραφή στην παραστάδα της βόρειας εισόδου.

νολογική του τοποθέτηση στὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα, καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἀπόδοσή του στὸν ἐξεταζόμενο ναό.

Ἀπὸ τὰ γύσινα προσκυνητάρια τοῦ νάρθηκα (γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος) σώθηκε μόνο τμήμα ἐνὸς τόξου καὶ ἓνα μικρὸ ἐπίκρανο μὲ ἀπλούστατο κάλαθο καὶ διπλὸ ἄβακα (Πίν. 6,Α). Ἐπέστεφε διπλὲς στὸ πλάτος παραστάδες, ποὺ προεξείχαν λίγα ἑκατοστά. Τὸ σύνολο δὲν εἶχε ιδιαίτερες μορφολογικὲς προθέσεις· πλαισίωνε μία τοιχογράφημένη παράσταση μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάδειξή της.

Ὁ κεραμεικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐμφανίζεται περιορισμένος σὲ ἔκταση ἀλλὰ μὲ μία ἀπροσδόκητη ποικιλία. Ἀπὸ παλιὰ ὁ Megaw⁶⁴ ἔδειξε τὴ σημασία του γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Σὲ ἐπανεξέτασή του νέα στοιχεῖα προστίθενται στὸ παλιὸ θεματολόγιο. Στὴν Εἰκ. 6, Δ., δίνονται ὅλα τὰ σωζόμενα θέματα, νέο σχέδιο τῆς ζωφόρου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, καὶ σὲ ὑποσημείωση⁶⁵, ἡ θέση τοῦ καθ' ἐνὸς ἀπὸ αὐτά.

Τὰ κεραμεικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τέσσερες ὁμάδες : α) ψευδοκουφικὰ (ζωφόρος καὶ θέματα Εἰκ. 6, I ἕως VI) β) ἔγκοπτα τοῦβλα (cut tiles, θέματα X ἕως XIV) γ) ἀπὸ ἀπλᾶ τοῦβλα (θέματα VII ἕως IX) καὶ τέλος δ) φιαλοστόμια (XV).

Μιὰ πρώτη παρατήρηση εἶναι ὅτι τὰ κεραμεικὰ τῆς ἐκκλησίας δὲν ἔχουν τὴν τελειότητα οὔτε τῶν προηγουμένων χρονικὰ μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε τῶν ἐπομένων τῆς Ἀργολίδος. Δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔγιναν κάπως χονδροειδῆ λόγφ ἀδυναμιῶν στὴν τεχνική, ὅτι μιμοῦνται πρόχειρα καὶ χωρὶς ἀξιώσεις διάφορα πρότυπα. Ἡ ψευδοκουφικὴ ζωφόρος (τῆς ὁποίας ἀνάλυση δίνει ὁ Megaw⁶⁶) μὲ τὶς ἀνωμαλίες στὴ χάραξη καὶ στὶς παραμορφώσεις τῶν στοιχείων της ἔχασε τὶς ἀρχεὲς ὀργανώσεως τῆς ἐπιφανείας ποὺ εἶχαν τὰ πρῶτα παραδείγματα. Αὐτὸ τὸ διαπιστώνει κανεὶς καὶ σὲ ἄλλες ζωφόρους, παλιότερες⁶⁷ καὶ νεώτερες⁶⁸, ἀλλὰ στὸ Λιγουριό

64. Βλ. The Chronology, σ. 108, 109, 111, 112, 117 - 119, 121, 123, Εἰκ. 3, 5.

65. I: Τροῦλλος, Ν. Δ. πλευρά. II: Δυτικὴ ὄψη, ζωφόρος, III: Τροῦλλος, Β. Δ. πλευρά. IV: Δυτικὴ ὄψη, ζωφόρος, V: Βόρεια ὄψη (ὄπου καὶ τὸ ἴδιο ἀριστερόστροφο), VI: Νότια ὄψη, VII: Βόρεια ὄψη, VIII: Ἀνατολικὴ καὶ Νότια ὄψη, IX: Τροῦλλος Β. Δ. καὶ Β. πλευρά, X: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά, XI: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά, XII: Τροῦλλος Ν. Δ. καὶ Β. πλευρά. Δυτικὴ καὶ νότια ὄψη, XIII: Τροῦλλος Ν. Δ. καὶ Β. Δ. πλευρά, XIV: Τροῦλλος Β. Δ. καὶ Β. πλευρά, XV: Τροῦλλος Ν. Δ. πλευρά.

66. The Chronology... σ. 108.

67. Ὅπως λ.χ. στὸν Ἅγιο Δημήτριο Σαρωνικοῦ, βλ. Χ. Μπόυρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, Ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1969, σ. 91, 100.

68. Ὅπως λ.χ. στὸν Ἅγιο Δημήτριο Δραγάνου, βλ. Α. Κ. Ὁρλιάνδος, Ἄγνωστος Βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο Ἀχαΐας, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ' (1969) σ. 63 - 67.

είναι φανερό ότι έχουμε μια μεταγενέστερη μίμηση και όχι συνέχιση της παραδόσεως⁶⁹.

Ἡ εἰσαγωγή καθέτων ἐγκόπτων τούβλων, μαζί με τὰ ψευδοκουφικά, χαρακτηρίζει τὸν ναὸ τοῦ Λιγουριοῦ. Τὰ ἔγκοπτα γίνονται ἀσφαλῶς εὐκολώτερα ἀπὸ τὰ κουφίζοντα καὶ διευκολύνουν τὸν αὐτοσχεδιασμὸ γιατί κατασκευάζονται ἐπὶ τόπου, χωρὶς ἀξιώσεις. Τὸ στοιχεῖο ΧΙ ἐπὶ παραδείγματι εἶναι ἓνα ἀτέλειωτο τύπου ΧΙΙ, ἐνῶ τὰ Χ καὶ ΧΙΙΙ ἐλάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους· ἀργότερα μετὰ τὴ βελτίωση τῆς τεχνικῆς θὰ διαφοροποιηθοῦν γιὰ νὰ μοιάσουν μετὰ ἀστραγάλους⁷⁰ ἢ κομπολόγια⁷¹.

Ὅσο γιὰ τὰ θέματα ἀπὸ ἀπλᾶ τούβλα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα προχειρότητας καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν. Δὲν μποροῦν ὅμως νὰ λογαριαστοῦν γιὰ τὴν χρονολογικὴ τοποθέτηση τῆς ἐκκλησίας. Τὸ θέμα VII πού ἐμφανίζεται πρῶιμα στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς⁷² ἢ κάπως παρόμοιο στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ⁷³ χρησιμοποιεῖται συγχρόνως μετὰ τὰ διπλὰ τούβλα τοῦ θέματος IX πού συνηθίζονται κατὰ τὸν προχωρημένο 12ο αἰῶνα στὸν Μωρέα⁷⁴ ἢ τοῦ θέματος VIII πού ἀπαντᾷ σὲ εὐρύτερο χρονικὸ διάστημα⁷⁵. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ ἀγαπημένο στὴν Πελοπόννησο μοτίβο τοῦ μαιάνδρου⁷⁶ πού κατασκευάζεται ἐπίσης μετὰ εὐκολία ἀπὸ ἀπλᾶ τούβλα δὲν ἔχει βρῆ ἐφαρμογὴ στὸ Λιγουριό.

Τὰ κουφίζοντα θέματα I καὶ II εἶναι ἀπλουστευμένα ἀντίγραφα ἄλλων πού ἀπαντοῦν στίς γειτονικὲς ἐκκλησίες στὸ Πλατανίτι⁷⁷ καὶ στὸ Χώνικα⁷⁸, ἐνῶ τὸ III θυμίζει μνημεῖα προγενέστερα καὶ κατὰ ἓνα αἰῶνα ἀκόμα⁷⁹.

69. A. H. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ.

70. Ὅπως λ.χ. στίς Βλαχέρνες, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, Α. Ε. 1923, σ. 22, Εἰκ. 35.

71. Ὅπως λ.χ. στὸν Ταξιάρχη Μεσαριάς Ἄνδρου, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955 - 56) σ. 13, Εἰκ. 5, σημ. 3.

72. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 14 καὶ 21, καὶ Alison Frantz, The Church of the Holy Apostles, Princeton 1971, σ. 8, Εἰκ. 2, ἀρ. 8, 12.

73. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 46.

74. Παραδείγματα στὴν Βλαχέρνα Ἡλείας, τὴν Παλαιοπαναγιά Μανωλάδας, τὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἄνδρουσας, τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Σκαφιδιάς κ.ἄ..

75. Παραδείγματα στὴν Σωτήρα Χριστιάνου, στὴ Βλαχέρνα Ἡλείας, στὴ Βλαχέρνα Ἄρτας, κ. ἄ..

76. βλ. G. Millet, L' école, σ. 252 κ. ἐ. καθὼς καὶ Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Δ', (1969 - 70) σ. 256, σημ. 7 καὶ 8.

77. Στὴν δημοσίευση τοῦ Α. Struck (βλ. ἄνωτ. σημ. 46) δὲν ἀπεικονίζονται.

78. βλ. Α. Η. S. Megaw, ἔνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 43.

79. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Ἀθηνῶν (βλ. Alison Frantz, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 8, Εἰκ. 2, ἀρ. 7 καὶ 32). Ἄλλα παραδείγματα: Ἁγ. Θωμᾶς Τανάγρας (Χ. Μπούρ-

Ὅσο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μικρῶν πλινθίνων σταυρῶν, καλύπτει κι' αὐτὴ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα⁸⁰. Ἐδῶ ἐνδιαφέρουν περισσότερο μικροὶ σταυροὶ ποὺ πλαισιώνονται ἀπὸ στοιχεῖα C ἢ ἀντίστροφα Σ. Στὴν Σωτήρα τοῦ Χριστιάνου⁸¹ στὴν Καλαμάτα⁸², στὴν Ἄμφισσα⁸³ καὶ στὸ Κόρθι τῆς Ἄνδρου⁸⁴ ὑπάρχουν τὰ συγγενέστερα παραδείγματα πρὸς τὸ θέμα VI τοῦ Λιγουριοῦ, κανένα ὅμως δὲν ἔχει ἀκριβῶς τὸν χαρακτήρα του (Πίν. 6, Β). Ἡ διατήρηση κουφικῶν γνωρισμάτων σ' αὐτὸ συνηγορεῖ ἴσως γιὰ κάπως προγενέστερη χρονολόγηση, ἢ χρονικὴ ἀπόσταση ὅμως ποὺ χωρίζει τὰ συγγενῆ παραδείγματα δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβέστερο ἐντοπισμό.

Τὰ φιαλοστόμια (XV) βρίσκονται στὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τρούλλου, ἀπὸ τέσσερα καὶ δύο ἀντιστοιχῶς, σὲ μέρη ποὺ ἔχουν μείνει ἀνέπαφα, καὶ δὲν ἔχουν ἀνακατασκευασθῆ. Διατηροῦνται σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση· τὰ τετράφυλλα ἔχουν σπάσει καὶ μένουν μόνον οἱ κυλινδρικές οὐρὲς ἐνσωματωμένες στὸ κονίαμα. Ἡ παρουσία τους ξενίζει κάπως⁸⁵ ἀλλὰ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ἀρχιτέκτονα νὰ πλουτίσῃ μὲ κάθε τρόπο τὰ πῆλινα κοσμήματα τοῦ ναοῦ.

Ἀπὸ πλευρῆς χρονολογήσεως οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν ὀψιμότητα τοῦ θεματος⁸⁶ θὰ πρέπη νὰ ἀναθεωρηθοῦν μετὰ τὴν ἐπισήμανση προϊμῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὸν Α. Megaw⁸⁷. Σ' αὐτὰ ἄς προστεθῆ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὁ

ρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἀνδρεάδη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 362 - 364, 371), Ἄγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 91, 100), Κοίμησις Στεῖρη (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., Α' (1935) σ. 84, Εἰκ. 34). Ἄγιος Δημήτριος Ἡλιδος (Π. Βοκοτόπουλος, Α. Δ. 24 (1969) Α', σ. 207, Σχεδ. 2, ἀρ. 3).

80. Παραδείγματα στοὺς Ἄγιους Ἀποστόλους Ἀθηνῶν (Alison Frantz, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. 23), στὴν Καπνικαρέα Ἀθηνῶν (E. Stikas, L'eglise Byzantine de Christianou, Paris 1951, Εἰκ. 93 C), στὴν Κοίμηση Χώνικα (Α. Η. S. Megaw, Πίν. 30, ἀρ. 45) στὴν Κοίμηση Μέρμπακα (A. Struck, πιδ πάνω σημ. 46, σ. 205, Εἰκ. 2 d) καὶ στοὺς Ἄγιους Θεοδώρους Βάμβακα Μάνης.

81. E. Stikas, ἐνθ' ἄνωτ., ἀρ. Α.

82. G. Millet, L'école, σ. 255, Εἰκ. 115, b καὶ e.

83. Α. Η. S. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ., Πίν. 30, ἀρ. 56, G. Miles, Byzantium and the Arabs, D.O.P., 18 (1964) Εἰκ. 29 καὶ R. Krauthemer, ἐνθ' ἄνωτ., Πίν. 163 Β, ὅπου κατὰ λάθος ἀναγράφεται ὅτι ἀνήκει στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Μονῆς Ναυπλίου.

84. Βλ. Δ. Βασιλειάδης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 27, Εἰκ. 11.

85. Τὰ φιαλοστόμια εἶναι σπάνια ἀλλὰ ὄχι ἄγνωστα στὴν Πελοπόννησο. Ἄλλο γνωστὸ παράδειγμα στὸν Ἄγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας, βλ. Α. Bon, Eglises... de Calamata, σ. 43 - 44.

86. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος εἰς Α.Β.Μ.Ε., Θ' (1961) σ. 72 - 73.

87. Βλ. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὁρλάνδον, Γ' (1966) σ. 12, σημ. 11. Στὰ παραδείγματα τῶν δύο ἀμέσως προηγούμενων δημοσιευμάτων ἄς προστεθοῦν ἓνα ἀπὸ τὴ Χίο (στὸν Παλῆο Ταξιάρχη Μεστών, ἀδημ.), ἓνα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία (βλ. S. Eyice, Quatre édifices inédits ou mal connus, C. Arch., X (1959) σ. 254 - 256), καὶ ἓνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (Τεκφοῦρ Σεράϊ).

ναός τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριάς⁸⁸ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οὔτε τὰ φιαλοστόμια βοηθοῦν σὲ ἀκριβέστερο ἔντοπισμὸ τῆς χρονολόγησής.

Μία τέλος πρωτοτυπία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀποτελεῖ ἡ συμπλήρωση τῶν κεραμικῶν κοσμημάτων, μὲ γραπτὰ στοιχεῖα. Στὴ ζωφόρο τῆς προσόψεως (σήμερα στὸν Ἀν. τοῖχο τοῦ νάρθηκα), προσεκτικὴ παρατήρηση δείχνει ὅτι σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ ψευδοκουφικὰ συμπληρώθηκαν μὲ τὴ βοήθεια κόκκινου χρώματος μὲ μικρὰ φύλλα ἢ ἔλικες, ἔτσι ὥστε νὰ φανοῦν κατὰ κάποιον τρόπο διαντισμένα (Εἰκ. 6, Δ). Εἶναι φανερό ὅτι στὴν πρόχειρὴ αὐτὴ λύση ὀδήγησαν οἱ δυσκολίες ποὺ εἶχε ὁ ἀρχιμάστορας σὲ ζητήματα τεχνικῆς. Καὶ πάλι τὸ πρᾶγμα δὲν πρέπει νὰ ξενίζη. Εἶναι γνωστὲς κ' ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα περιπτώσεις γραπτῶν ἀπομιμήσεων τοῦ κεραμικοῦ διακόσμου σὲ βυζαντινὲς ἐκκλησίες, τόσο προγενέστερες⁸⁹ ὅσο καὶ μεταγενέστερες⁹⁰ ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Λιγουριοῦ.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ κεραμικὰ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι μιᾶς ἐπιλογῆς στοιχείων ποὺ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ ἓνα λαϊκὸ τεχνίτη χωρὶς ἀξιώσεις μὲ πρόθεση πλουτισμοῦ τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ. Οἱ μικρὲς ἢ μεγάλες παραμορφώσεις, οἱ συμπληρώσεις μὲ χρώματα καὶ οἱ αὐτοσχεδιασμοὶ (ὅπως τῆς Εἰκ. 6, Β) ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν θὰ πρέπει κανεὶς νὰ δῆ τὴν ἐκκλησία μέσα στὴν συνεχῆ ἐξελικτικὴ σειρὰ τῶν ναῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλὰ στὰ πλαίσια μνημείων τοῦ χαρακτήρα του, ποὺ εἶναι λαϊκότερος.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ προηγήθηκε δὲν προέκυψαν βεβαίως στοιχεῖα γιὰ σοβαρὴ μετάθεση ἀπὸ τὴν χρονολόγησή ποὺ εἶχε κάνει ὁ Α. Megaw, δηλαδὴ στὸ τέλος περίπου τοῦ 11ου αἰῶνα. Φάνηκε ὅμως ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ ἀνέβαζαν τὴν χρονολόγησή δὲν εὐσταθοῦν : ὁ τύπος τῶν παραθύρων δὲν ὀφείλεται σὲ πρωϊμότητα ἀλλὰ στὸ μικρὸ μέγεθος, ἡ ἀπουσία λαξευτοῦ λίθου στὶς ὄψεις δὲν συνεπάγεται τὸ ὅτι ἡ λιθοξοικὴ εἶχε μείνει ἀνεξέλικτη⁹¹ καὶ ὁ τροῦλλος, τυπολογικὰ ἐξεταζόμενος,

88. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κεραίας διακρίνονται δύο φιαλοστόμια, βλ. R. Krauthemer, ἐνθ' ἄνωτ., Πίν. 134, Α.

89. Ὅπως στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Α. Φιλίππιδου - Μπούρα, Ὁ ξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Δ.Χ.Α.Ε., ΣΤ', (1971 - 72), σ. 26 - 27.

90. Ὅπως στὸν Μυστρά (βλ. G. Millet, Monuments Byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 41 καὶ Α.Β.Μ.Ε., Γ', (1937) σ. 38, Εἰκ. 71) καὶ στὴν Ἁγία Ἐλεούσα Πρέσπας (βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Ἐκκλησίες τοῦ νομοῦ Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, Πίν. 25 - 27).

91. Τόσο ἡ κατασκευὴ τῶν θόλων ὅσο καὶ τὸ τοξωτὸ ὑπέρθυρο τῆς Βορεινῆς εἰσόδου μαρτυροῦν προηγμένη τεχνικὴ τοῦ λίθου.

ἐπεται τῶν ἀθηναϊκῶν προτύπων. Ἐάν και οἱ συγκρίσεις με τὸ γειτονικὸ ναὸ τοῦ Χώνικα⁹² δὲν φαίνονται σκόπιμες (μετὰ ἀπὸ ὅσα προηγήθησαν) θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Λιγουριοῦ ἀνήκει στὸν 12ο αἰῶνα, ἀλλὰ εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ ἐκεῖνον.

Γιὰ τὸν μεταγενέστερο νάρθηκα τοῦ μνημείου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἑξῆς: 1) ἡ τοιχοποιία του, με τὴν χρῆση ἀρχαίου ὑλικοῦ και τὴν ἀκανόνιστη τοποθέτηση λίθων και πλίνθων, εἶναι σχεδὸν ὅμοια με τοῦ κυρίως ναοῦ, 2) τὸ λαξευτὸ πλαίσιο τῆς κυρίας εἰσόδου ἐλάχιστα διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς βορείας, ἐνῶ οἱ καμάρες ἀπὸ λαξευτὰ πουριά εἶναι ὅμοιες στὸ παλιὸ και τὸ νέο τμήμα, 3) οἱ τοιχογραφίες ποῦ ἀνήκουν στὸν νάρθηκα τεχνοτροπικὰ δὲν διαφέρουν ἀπ' αὐτὲς τοῦ κυρίως ναοῦ και μπορούν νὰ τοποθετηθοῦν στὸν 12ο αἰῶνα και 4) ἐνδεχομένως εἶχε προβλεφθῆ ἡ προσθήκη νάρθηκα κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ κυρίως ναοῦ⁹³. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα πραγματοποιήθηκε λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ, μέσα στὸν 12ο αἰῶνα.

Ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου σώθηκαν ἐλάχιστα δείγματα· τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μνημείου ἀπὸ πλευρᾶς ζωγραφικῆς ἐμφανίζεται πολὺ περιορισμένο. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν και λείψανα ἐπιχρισμάτων κάνουν βέβαιο ὅτι τόσο ὁ κυρίως ναός, ὅσο και ὁ νάρθηκας ἦταν κατάγραφοι ἀρχικὰ με τοιχογραφίες.

Στὸ τύμπανο τῆς νοτίας καμάρας, στὸ διακοσμικὸ, στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ἱεροῦ και στὸ νάρθηκα δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενον σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφή (ἴσως πυρκαϊὰ) τέσσαρα κομμάτια τοιχογραφιῶν, τὰ ὁποῖα, ἀν και βρίσκονται σὲ ἄθλια κατάσταση, μᾶς παρέχουν κάποιες πληροφορίες. Ἀνήκουν ὅλα σὲ ἓνα στρῶμα τὸ ὁποῖο εἶναι και τὸ μοναδικὸ στὸ ναὸ.

Τὸ νότιο τύμπανο τοῦ σταυροῦ χωρίζεται (χαμηλότερα ἀπὸ τὸν κοσμητῆ) σὲ δύο ζῶνες. Τὴν ἀνώτερη καταλαμβάνει ἡ σκηνὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, τὴν κατώτερη σειρὰ ὀλοσώμων μεταπικῶν ἁγίων. Στὴν Ὑπαπαντὴ διακρίνονται στὴ μέση ἡ τράπεζα τοῦ θυσιαστηρίου με κόκκινο κάλυμμα και τὸ κιβώριο. Ὁ Συμεὼν δεξιὰ σκύβει γιὰ νὰ πάρῃ τὸ βρέφος στὰ χέρια του (Πίν. 6,Γ) τοῦ ὁποῖου διακρίνονται μόνον ἰχνη. Πίσω του στέκεται ἡ προφητις Ἄννα τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνο τὸ δεξιὸ χέρι, ποῦ δείχνει πρὸς τὰ ἑπάνω. Ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας και τοῦ Ἰωσήφ δὲν διακρί-

92. Βλ. A. Struck, ἐνθ' ἀνωτ., και A. H. S. Megaw, The Chronology, σ. 102, 108, 111, 112, 117, 118, 123, 125.

93. Βλ. τὴν προηγουμένη σημεῖωση ἀρ. 34.

νεται σχεδόν τίποτα. Οί τρεις μετωπικοί άγιοι τής κάτω ζώνης είναι επίσης σέ μέγιστο σημείο κατεστραμμένοι. Τμήμα τής κεφαλής του μεσαίου (που ήταν νέος άγένειος) διατηρεί άραφα σχηματοποιημένα μαλλιά με βοστρύχους (Πίν. 6,Δ).

Στό βόρειο μέρος τής καμάρας του διακονικού, διακρίνονται ίχνη μιās αδιάγνωστης παράστασης: δεξιά φαίνεται πλοίο με ίστία, ή κυματιστή θάλασσα και τρεις μορφές, ή μία με φωτοστέφανο. Στόν νότιο τοίχο του κεντρικού τμήματος του ίερού, σώθηκαν λείψανα τής σκηνής τής Κοινωνίας των Άποστόλων. Κάπως διακρίνεται έδω ή μορφή του Χριστού που σκύβει προς τα δεξιά μπροστά από ένα κιβώριο.

Στόν νότιο άκρο, στόν ανατολικό τοίχο, δεξιά από τό προσκυνητάριο δύο άκόμα μετωπικές παραστάσεις ξεχωρίζουν έπάνω στο φθαρμένο έπίχρισμα. Πρόκειται για τήν άγια Ειρήνη (που κρατάει στο ένα χέρι μικρό σταυρό διαγραφόμενο σέ ιδιαίτερο φωτοστέφανο) και τήν άγια (Αικατερί)να (:). Φοράει μαφόριο και πολυτελές φόρεμα με λευκούς κύκλους κατάστικτο από μαργαριτάρια.

Όλα αυτά, έλάχιστα βοηθούν για μιá διεξοδική μελέτη τής ζωγραφικής του μνημείου, άρκουν όμως για τήν έξαγωγή του συμπεράσματος ότι ο τοιχογραφικός διάκοσμος δέν άπέχει χρονικά πολύ από τήν άποπεράτωσή του. Πράγματι πολλές ένδειξεις οδηγούν στην τοποθέτηση των τοιχογραφιών στον 12ο αιώνα: ο γαλάζιος κάμπος τής Ύπαπαντής, ή σχηματοποιημένη κόμη του άγίου, ο διάκοσμος στο φόρεμα τής άγίας του νότιου άκρου, ή σχηματοποιημένη πτυχολογία στα άμφια του Συμεών, όλα οδηγούν στην ίδια χρονολόγηση. Εικονογραφικά ή Ύπαπαντή τοποθετείται όπωσδήποτε ⁹⁴ πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα, αλλά οί παρατηρήσεις στην τεχνολογία των τοιχογραφιών άνεβάζουν άσφαλώς κατά πολύ τήν χρονολόγηση έπάνω από αυτό τό όριο.

Όπως σέ πολλούς από τους βυζαντινούς ναούς τής Ελλάδος, έτσι και στόν έξεταζόμενο, έπάνω στο έπίχρισμα των τοιχογραφιών, υπάρχουν άκιδογραφήματα πλοίων. Για τίς αυτοσχέδιες παραστάσεις καραβιών σέ βυζαντινές και μεταβυζαντινές έκκλησίες, και για τήν έρμηνεία τους έχουν ήδη γραφτή άρκετά⁹⁵. Στόν Άγιο Ίωάννη του Λιγουριού σώζονται

94. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ύπαπαντή, Ε.Ε.Β.Σ., ζ', 1929, σ. 328-339. Η σκηνή του Λιγουριού άνήκει στον τύπο Α' τής εκεί κατατάξεως.

95. Βλ. Άγάπη Καρακασάνη, Ναυτικά θέματα στην μεταβυζαντινή τέχνη και στη Δυτική χαρακτική, Έλληνική Έμπορική Ναυτιλία, Άθήναι 1972, σ. 233-242. Στις εκεί ύποσημειώσεις 15-42 (σ. 492-3) βλ. όλη τή σχετική βιβλιογραφία. Παραδείγματα που μπορούν να προστεθούν: Κοιμήσεως Ωρωπού (Δ.Χ.Α.Ε. Ε', Πίν. 39α), Άγ. Κηρύκου Βεροίας (Άδημ.), Κορίνθου (R. S c r a n t o n, Corinth XVI, Mediaeval Archi-

Είκ. 7. Άγιος Ιωάννης Λιγουριοῦ. Χάραγμα πλοίου ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ.

στὸν νάρθηκα τρία χαράγματα πλοίων. Εἶναι καλοσχεδιασμένα καὶ ἔχουν τὴν γνωστὴ σχηματοποίηση ποῦ ἐπιβάλλει ἡ τεχνικὴ τους, τὴν ἴδια πάντοτε ἀφελῆ ἀκριβολογία στὶς λεπτομέρειες. Στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ (Εἰκ. 7) ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κουπιὰ διακρίνει κανεῖς τρία πανιά, τὸ σύστημα τοῦ τιμονιοῦ καὶ σειρὰ κανονιῶν στὴν κουβέρτα. Τὰ ἄλλα δύο εἶναι ἀπλούστερα μὲ ἓνα μόνο κατάρτι καὶ πανὶ (Εἰκ. 8).

Μία ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ (πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, δημοσιεύθηκαν⁹⁶ πρὸ ἐξήντα ἐτῶν) παρουσιάζει κάποιο ἐνδιαφέρον. Χαραγμένη στὴν δεξιὰ παραστάδα τῆς τοιχισμένης σήμερα βορείας εἰσόδου, μὲ ἀδέξια γράμματα καὶ ὄχι λίγες ἀνορθογραφίες (Εἰκ. 6, Στ'), ἡ ἐπιγραφή λέγει.

+ *Κ(ύρι)ε βοή/θη τοῦ δού/λου σου / Θεοφ/ηλάκτου/ τοῦ ηκ/οδομ/ου ἀπὸ / νησῆ/ ου / Κή/ ας.*

δηλαδή :

† Κύριε βοήθει τοῦ δούλου σου Θεοφυλάκτου τοῦ οἰκοδόμου ἀπὸ νησίου Κῆας.

Ἡ πέτρα ποῦ σχηματίζει τὴν παραστάδα προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο κατώφλι ποῦ κτίστηκε ἐδῶ σὲ δευτέρη χρήση. Εἶναι φανερό ὅτι, ἡ ἐπιγραφή χαράχθηκε μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή του στὴν ἐκκλησία, γιατί ἀφ' ἑνὸς εἶναι ἀπίθανο νὰ γράψῃ κανεῖς ἐπιγραφή σ' ἓνα κατώφλι καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν διευθέτησιν τῶν γραμμάτων λογαριάστηκε μὴ ρωγμὴ ποῦ εἶχε δημιουργηθῆ ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε ἀσφαλῶς στὴν ἀρχαιότητα. Ὁ χαρακτήρας τῶν γραμμάτων μᾶς ὀδηγεῖ ἄλλωστε στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους.

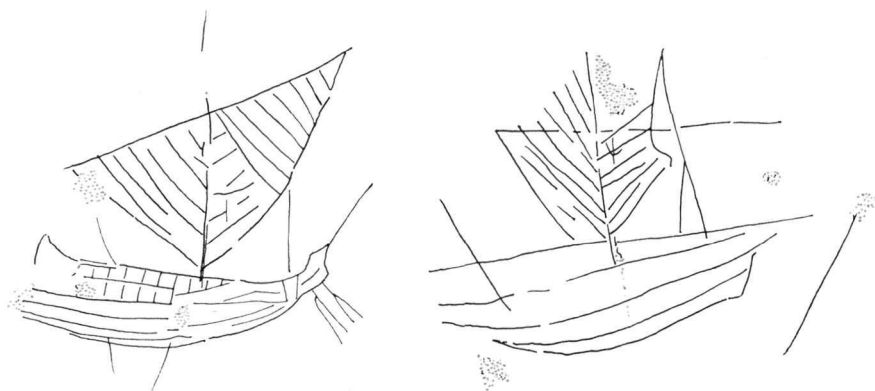
Οὔτε ἡ θέση οὔτε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρηθῆ κτητορικὴ. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ὑποθέσῃ κανεῖς ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἐκκλησίας.

Ἄν καὶ οἱ περιπτώσεις ὑπογραφῆς σὲ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα εἶναι πο-

texture, Princeton 1957, σ. 137 - 139), Παναγίας Βαραμπᾶ (X. Μ π ο ὄ ρ α ς, Α. Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ὄ λ ο υ, Ρ. Ἄ ν δ ρ ε ἄ δ η, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήναι 1970, σ. 154, Πίν. 130) Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας Αἰγίνης, (Ε.Ε.Β.Σ. Β', 1925, σ. 243 - 276) Μονῆς Βλαττάδων Θεσσαλονίκης (Ἄ π. Β α κ α λ ὀ π ο υ λ ο ς, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Α', 1961, σ. 189 - 191) Λουτρῶν Ἀκροκορίνθου (R h y s C a r p e n t e r, A. B o n, Corinth III, 1, Harvard 1936, σ. 270, Εἰκ. 221) κ.ἄ. Βλ. ἐπίσης τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ O. M e i n a r d u s, Mediaeval Navigation according to Akidographe-mata in Byz. Churches and Monasteries, Δ.Χ.Α.Ε., Σ', (1970 - 72), σ. 29 - 52. Χαράγματα πλοίων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα βλ. εἰς Α.Α. 20 (1965) σ. 524, Πίν. 658 (ἀπὸ τὴ Δῆλο).

96. Βλ. Χ ρ. Α. Γ ι α μ α λ ῖ δ η ς, βλ. ἀνωτ. σημ. 2.

λὺ σπάνιες στὸ Βυζάντιο, δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι τελείως ἄγνωστες⁹⁷. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις στὸν κανόνα τῆς ἀνωθυμίας ποὺ ἐπέβαλαν οἱ κοινωνικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς. Τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τύπο ἐπιγραφῆς ξαναβρίσκει κανεὶς πάλι στὴν Πελοπόννησο, μερικὰ χρόνια πιὸ πρὶν⁹⁸. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυπικὴ εὐχὴ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπάγγελμα κάποιου, ποὺ εἶναι ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις γνωστὸ⁹⁹ ὅτι ἦταν ὁ κατασκευαστὴς τοῦ ἔργου. Πολὺ παλιότερα, στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Σινᾶ, σὲ μιὰ ὅμοια ἐπιγραφῆ¹⁰⁰

Εἰκ. 8. Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. Χαράγματα πλοίων ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ,

παρατηρεῖ κανεὶς τὸ ἴδιο: ἡ μνεία τοῦ ἐπαγγέλματος εἶναι ἔμμεση δήλωση τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου. Εἶναι πιθανότατο νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Θεοφύλακτο τοῦ Λιγουριοῦ.

97. Βλ. προχείρως παραδείγματα στὴν Παναγία Φανερωμένη Φραγκούλια Μάνης (Ν. Δραδάκης, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, Α.Ε. 1967 σ. 140), στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ριγανᾶ Μεσσηνίας (Α. Κ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., ΙΑ', σ. 124 - 126 (τέμπλον), στὰ τείχη τῆς Ρόδου (Α. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1921, Α, σ. 98), σὲ πύργους τῆς Σαμοθράκης (Α. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Hannover 1860, Πίν. 7 καὶ 8) καὶ σὲ ἐκκλησίες τῆς Αἴνου (F. W. Hasluck, Monuments of the Gatelusi, B.S.A., XV, 1908 - 9, σ. 248 - 269).

98. Στὸς Ἅγιους Θεοδώρους Καφιόνας Μάνης, «Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Νικήτα Μαρμαρᾶ», βλ. Ν. Δραδάκης, Νικήτας μαρμαρᾶς 1075, Δωδώνη Α', 1972, σ. 33.

99. Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 21 - 44 σποραδικά.

100. «Κύριε. . . σώσον καὶ ἐλέησον τὸν δοῦλον σου Στέφανον. . . διάκονον καὶ τέκνον», βλ. D.O.P. 20 (1966) σ. 262, ἐπιγρ. 3.

Ὁ χαρακτηρισμὸς «οἰκοδόμος» τὸν ὁποῖο ὁ Θεοφύλακτος δίνει στὸν ἑαυτό του, εἶναι συνώνυμος τοῦ κτίστη στοὺς βυζαντινοὺς¹⁰¹. Ἔτσι, δὲν ξέρει κανεὶς ἂν ἦταν πράγματι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς κτίστες, ἢ ἀπὸ μετριοφροσύνη¹⁰² ἀποποιεῖται τοὺς τίτλους μαῖστωρ, πρωτομαῖστωρ, πρωτοοικοδόμος ἢ μηχανικός, ἕνα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ὀνόματα¹⁰³ μὲ τὰ ὁποῖα στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ὀνόμαζαν τοὺς ἀρχιτέκτονες. Τὸν χαρακτηρισμὸ «ἀρχιτέκτων» κανεὶς βέβαια δὲν θὰ περίμενε νὰ συναντήσει ἐδῶ¹⁰⁴.

Ἄν γίνῃ δεκτὴ ἡ ἀπόδοση (πὺ ὅπωςδὴποτε προτείνεται μὲ ἐπιφυλάξεις) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸν Θεοφύλακτο, θὰ ἔχωμε κάποιες πρῶτες πληροφορίες στὸ ἐρμητικὰ κλειστὸ θέμα τῶν δημιουργῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς ἑλλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ ἀρχιμάστορας δὲν εἶναι ντόπιος ἀλλὰ οὔτε προέρχεται ἀπὸ σπουδαῖο καλλιτεχνικὸ κέντρο· κινεῖται στὰ ὄρια τῆς περιοχῆς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Τὸ ὅτι ἀποτολμᾷ νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία μαρτυρεῖ ἴσως ὅτι ἐκτιμᾷ τὸ ἔργο του κι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὶς πρωτοβουλίες πὺ διαπιστώθηκαν σὲ θέματα μορφολογίας καὶ διακόσμου στὴν ἐκκλησία.

X. Μ Π Ο Υ Ρ Α Σ

101. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ξυλουργοῦ, μαρμαρογλύπτου καὶ κτίστου ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων, Πειπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζ. Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1954, Α', σ. 336, ὑποσ. 4.

102. Ὅπως καὶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ Σινᾶ, ὅπου ἀναφέρεται ὡς τέκτων.

103. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 338.

104. Βλ. G. I. D o w n e y, Byzantine Architects, their Training and Methods, Byzantion 18, (1946 - 48) σ. 101 - 105.

S U M M A R Y

THE CHURCH OF HAGIOS IOANNES ELEIMON AT LIGOURIO

(Pl. 1 - 6)

The church of Hagios Ioannes at Ligourio in Argolis, west of Epidavros, has been inadequately known. H. Megaw dated the monument in the last quarter of the 11th century, and published the most important part of its brickwork decoration in his comparative study on middle Byzantine churches in Greece.

No mention of this monument in historical sources has been known so far. However it might belong to a small monastery. It has a domed cross-in-square plan, of the two-column variation, which became quite popular in middle-Byzantine Greece. The proportions of the plan and the section, reveal certain geometric relations which presuppose planning. The narthex seems to have been added after the completion of the main church. The arched iconostasis of the narthex as well as the shallow niches of the piers in front of the bema should be considered as original features.

The masonry is made out of brick and stone. Most of the large blocks seem to be in second use, brought over from the nearby shrine of Epidavros. However the masonry lacks the technical skill exhibited in most of the important middle-Byzantine churches of Greece. Domes and vaults are made out of regularly cut stone according to the Helladic constructional methods which were considerably improved during the 12th century.

The original form of the cornice remains unknown, as well as the exact form of the «pseudo-athenian» dome which must have fallen partly to be restored in its present form. Although the dome retains the curved cornices, the octagonal drum, and the four windows on the main axes, it has no corner shafts.

A part of an epistylon of a templon, immured in the apse window might belong to the church. The lack of any other indication of sculptural decoration reveals the limited economic standards of its founders.

The brickwork decoration of Hagios Ioannes exhibits a variety of degenerated coufisque elements, cut bricks, phialostomia (quatre foil pottery ornaments), and plain brick patterns, which seem to have been copied from different monuments in an effort to enrich the decoration of the

church. This conclusion is being related to the dating of the monument which cannot vary considerably from the dating given by Megaw (last quarter of the 11th century).

Unfortunately most of the fresco decoration of the monument has been lost. The surviving remains of frescoes might be dated in the 12th century. The narthex walls retain a number of sgraffiti ships.

One of the inscriptions carved on a large block of the north facade reads as follows «Oh Lord, assist Thy servant Theophylactos the mason from the island of Keos». This inscription might refer to the architect responsible for the erection of the church. In any case, the inscription offers the name and the origin of a mason, which is quite exceptional in the usual anonymity of Byzantine builders.

C H. B O U R A S

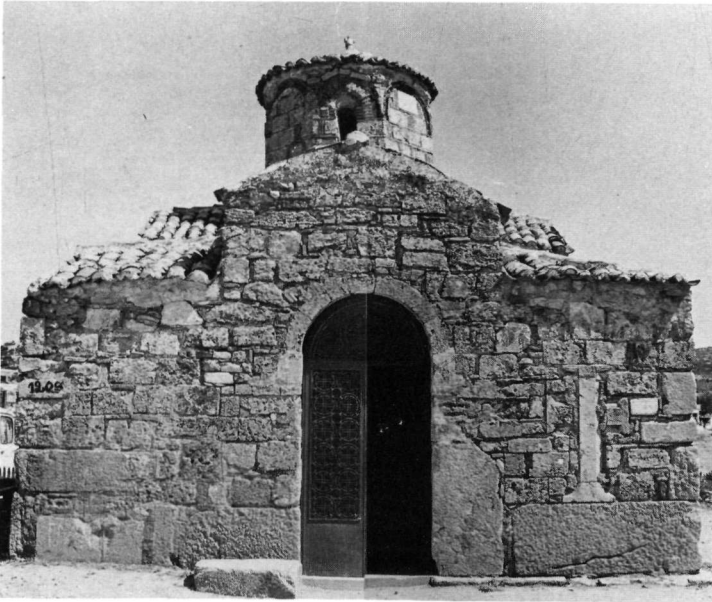

α

β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριῦ. α. Ἐποψη ἀπὸ τὰ Ν.Δ. β. Ἐποψη ἀπὸ τὰ Β.Α.

α

β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Δυτική ὄψη - Νάρθηκας. β. Βόρεια ὄψη τοῦ ναοῦ.

α

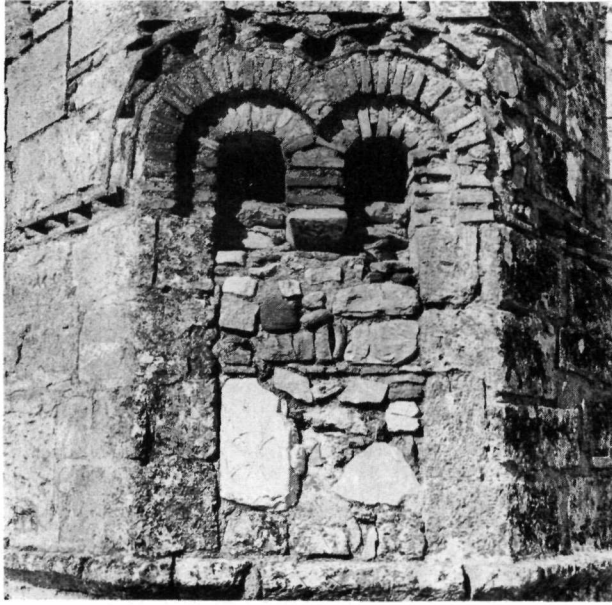

β

γ

"Άγιος Ίωάννης Λιγουριού. α. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ. β. Ὁ τροῦλλος ἀπὸ τὰ δυτικά. γ. Ὁ τροῦλλος ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

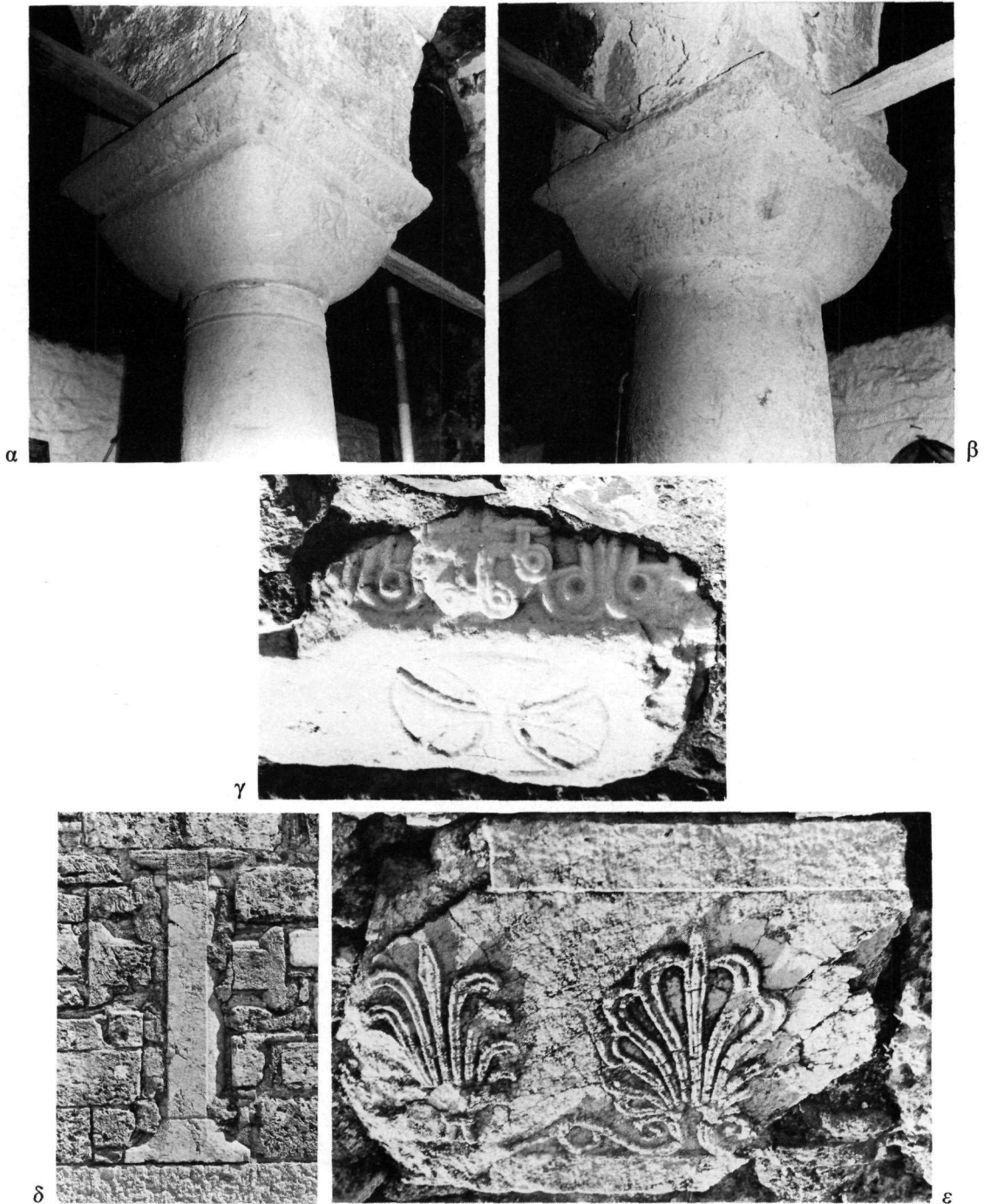

α

β

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Τὸ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.
β. Ἡ Βόρεια θύρα.

“Άγιος Ίωάννης Λιγουριού. α. Κιονόκρανο του Βορεινού κίονα. β. Κιονόκρανο του Νοτίου κίονα. γ. Μαρμάρινο θραύσμα έπιστυλίου τέμπλου ένσωματωμένο στο παράθυρο του Ιερού. δ. Σταυρός από παλαιοχριστιανικούς άμφικιονίσκους στην πρόσοψη του νάρθηκα. ε. Άρχαίο διακοσμητικό ανάγλυφο ένσωματωμένο στην πρόσοψη του νάρθηκα.

α

β

γ

δ

Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριοῦ. α. Γύψινο ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας προσκυνηταρίου. β. Κεραμεικὸ κόσμημα στὴ νότια ὄψη. γ. Τοιχογραφία. Ὁ Συμεὼν ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς. δ. Τοιχογραφία. Μετωπικὸς ἅγιος.